

9 (с2)

Г-85

Тримченко Б.
Оповідання з
української старовини

72, 1911

80

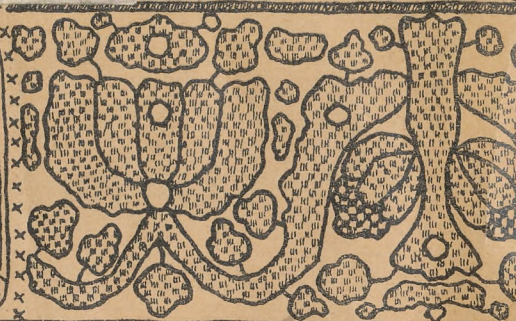
НИБУ

НИБУ

30

ИИБУ

8. 1722.
9(2)
85

КНИЖКИ ПАМ'ЯТІ НАСТІ ГРІНЧЕНКО

№ 3.

Оповідання
з української
старовини.

Написав Б. Грінченко.

Вид. М. Грінченко.

ИИБУ

Книжки пам'яті Насті Грінченко.

№ 3.

9(c2)

Г855

ОПОВІДАННЯ

з української старовини.

Написав Б. Грінченко.

Київська держава і татарське лихоліття.

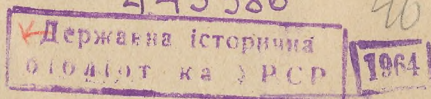

Друге видання.

НІБУ

445386

40

У Києві, 1911.

З друкарні 1-ої Київськ. Друкарськ. Спідки, Трьохсвят. 5.

Библиотека
РОС. АКАДЕМИИ НАУК
Славянское Отделение

1. Де і як жили наші предки.

Як поглянемо ми по описах стародавніх людей— і наших, і чужинців,—то побачимо, що вже в шостому віці після Різдва Христового, більш як 1350 років перед нашим часом, український народ жив подекуди на нашій теперішній землі. З тих місць, де вони жили, українські люде розселялися на південь та на захід, займаючи під себе все більшу та більшу займанщину. Є стародавній київський літопис, про який кажуть, мов би то його написав чернець Нестір. Дак сей літопис подає нам звістки про те, де жили наші люде в X-му та XI-му віці: вони жили по степах над середньою та нижньою частиною Дніпра, на захід займали Карпатські гори, на схід—степи над рікою Доном. Літописець розказує нам, що вкраїнські люде ділилися на окремі народці, і кожен народець мав своє назвище.

У самому осередку вкраїнської землі, по правому боці Дніпра, в тих місцях, де стоїть Київ, у куточку проміж трьома ріками: Дніпром, Россю та Ірпенем, сиділо плем'я *поляне*. Зараз коло полян, од їх на захід сонця, за Ірпенем, жили *деревяне*; ще далі на захід, по річці Богу—*дуліби*, а за їми, в сьогочасній Галичині, жили теж наші люде, та тільки невідомо, чи дуліби ж таки, чи які інші. На південь од полян, за Россю, геть униз по правому боці Дніпра до Чорного моря,

жили *уличі*, на захід од їх, по Дністру й геть до Дунаю жили *тиверці*. Оце стільки українських народців жило з правого боку Дніпра.

По лівий бік Дніпра жили теж наші люде. Коло полян, зараз за Дніпром і геть далі понад ріками Десною, Сеймом та Сулою, жило найбільше, здається, українське плем'я—*сіверяне* або *сівера*; за їми геть на схід, мало не до ріки Дону, і на південь, геть аж до Чорного й Азовського моря і до устя річки Кубані, жили теж українці, тільки ми не знаємо, як звалося те плем'я.

Таким робом український народ уже в ті давні часи зайняв під себе величезну займанщину—від Дону на сході та мало не до річки Висли на заході, від верхньої частини Десни на півночі та аж до устя Дунаю, до Чорного й Азовського моря й до устя Кубані на півдні. Це та сама земля, на якій ми й тепер сидимо, тільки що за довгі віки ми не раз дещо з неї втрачали, та тоді знову вертали. Утрачали ми її через те, що на нас нападали інші народи. У найдавніші часи находили на наші чорноморські степи кочові народи: болгари, авари, хозари, угри, печеніги, узи, торки, берендії, половці. Деякі з їх тільки переходили через наші степи і йшли на захід, а більше так було, що вони витискали нас із нашої землі, сами на її селилися та все воювали наші городі й села, сягаючи геть на північ аж до Київа (печеніги, половці). Згодом напали на нас татари і накоїли всякого лиха; в дальших віках мали ми багато клопоту і з татарами, і з турками, і з поляками й з іншими народами, і під їх нападами часто доводилось нашим людем поступатися великими частками своєї землі з країв, покидаючи їх та стягуючись до осередку. Але як потім наступав спокій, то ми знову розселялись, займаючи нашу прадідівську землю. Таким робом ми тепер живемо більше-менше на тому самому просторі, на якому жили літ із тисячу перед сим; тільки, звісно, по краях сього простору дещо втратили, а дещо зайняли нове.

всяку городину (мабуть се був борщ), кісіль, кашу; м'ясо вживали печене й варене, була часто й риба; вживали яйця, молоко і все, що з його робиться; приправляли страву сіллю. Їли деревляними ложками, згодом у багаччих, дуже зрідка, могли бути й срібні. Пили найбільше мед, ще пиво й квас-сирівець; вина було мало.

Наші люде й тоді вже були добрі хлібороби: сіяли жито, пшеницю, ячмінь, овес, просо, коноплі, льон, горох, сочевицю, біб, цибулю, часник, мак, хміль; по луках косили сіно; заводили сади; до всієї тієї роботи мали вже й струмент: рало, плуг, борону, серп, косу, граблі, лопату, рискаль, щип і т. и. Орали кіньми й волами. Зерно мололи жорнами, сіяли на сито чи решето; просо товкли на пшоно

Скотину теж держали: воли й корови, вівці, кози, свині, коні; держали скот для роботи, для молока, м'яса й шкур; двору беріг і на довецьтво ходив, як і тепер, собака. Мали курей та иншу свійську птицю. Держали бджолу, тільки пасішництва такого, як тепер, було не багато, а більше було бортництва: по лісах у деревах видовбували дупла, щоб там велися бджоли; таке дерево з бджолами звалося *бортъ*, тим замісто пасішництва зветься бортництва.

По річках ловили рибу, а по лісах та полях—звіра. Уганяли за звіром конем, били його з руки, ловили сітками й пастками, ловили собаками, а птицю—привченими до того соколами та яструбами. Так ловили або вбивали: диких коней, турів, оленів, лосів, диких кабанів, ведмедів, бобрів та всяку иншу звіроту.

Були всякі ремества. Чинбарі й купніри чинили шкури й смухи звірячі; шапували били повсть; з вовни ткали сукно; вмiли вже прясти льон і коноплі і ткати з їх полотно; ткали й з лика. Ганчарі робили глиняний посуд, бондарі—деревляний, підхожий до нашого, і деревляного посуду було мабуть більше, ніж глиняного.

Вмiли добувати з землі залізо і робили з його всякий струмент, якого тоді треба було, і зброю до вій-

лося землею також чимало всяких річей. Роскопуючи могили й такі місця, все те знаходимо і бачимо—який був у наших предків посуд, струмент, зброя і таке інше; знаходимо навіть частки одержі (вовняної, шовкової), які не зогнили. А як знайдемо в могилах, скажемо, багато арабських срібних грошей, то се показує, що наші предки торгували тоді з арабами і від їх мали ті гроші. Так ми довідуємося про торгівлю в старовину і т. д.

З усього того довідались учені люде про життя наших тодішніх предків ось що.

З себе наші предки були люде к. зріст високі, міцні тілом, більше русяві, рум'яні. З чоловіків деякі ходили з бородою, а деякі—найбільше значніші люде—голили її, а мали тільки великі вуси: виголювали вони й голову, зоставляючи тільки в одному місці довгий чуб, що звисав набік.

Вдягалися просто: в сорочку, в штани, поверх їх каптан, свита, у багаччих поверх свити керей, опанча. Матерій багаті люде часом уживали дорогих, наприклад: шовкових, оксамитових, парчевих, привезених із чужих країв; вживали дорогі хутра. На ногах мали щось наче плетені панчохи, вбували ремінні чоботи, прості й сап'янці, черевики й постоли—ремінні чи личані. На голову надівали шкур'яні або плетені шапки; у жінок—ніби очінки з вовняної тканини, а часом високі шапки й намітки. Пояси були або ремінні, або плетені чи ткані; коло поясу звичайно був ніж, крем'нь кресало та інше причадалля. Жінки на шиях носили золоті й срібні ланцюжки й обручі, в ухах серги, на руках наруччя золоті чи срібні.

Жили в хатах дерев'яних або плетених з хворосту і обмазаних глиною. Хати ставилися високо над землею, на стоянах; були зімові—з піччу і літні—без печі; як і тепер, звичайно коло хати були хліви, коморі, клуні та ин.; все було обгорожене тином.

Їли наші предки печений хліб, варили юшку і

ських купців західно-європейські вироби. На захід у Європу їздили по сі вироби й просто через Галичину й Чехію до південної Германії, везучи туди дорогі смухи, мечі, невільників. На сході наші купці їздили по Каспійському морю і торгували з надморськими городами, або з південних пристаней Каспійського моря везли крам верблюдами аж у Багдад (в Азії): смухи, невільників, шкури, дерево, бурштин (янтарь); купували від арабів: шовкові тканини, металеві вироби, золоті й срібні окраси, південну садовину.

Усі ці торгові шляхи на південь, захід, північ і схід сходилися в Києві: він стояв на найголовнішій дорозі—на Дніпрі, з його розходилися й сухопутні дороги. Через те Київ зробився осередком великої торгівлі для широких просторів східної Європи, осередком, що з'язував торгівлю сходу й заходу, півдня й півночі.

Все це показує, що наші предки вже в ті часи вмiли добре й розумно впорядкувати своє життя і не цуралися товариства інших народів, переймаючи й від їх те гарне, що їм подобалося. Вдачею своєю вони сподобалися чужинцям. Ось як описують їх деякі чужі письменники.

Були вони войовиті і на війні сміливі, відважні і часом немилосердні; але в мирний час мали вдачу тиху, ласкаву, щирю, веселу; з чужинцями, з гостями були дуже ласкаві і дуже щиро їх приймали; хоч був у їх такий звичай, що родичі за вбитого родича мстилися крiваво, але в законі в їх немилосердних кар і кари на смерть не було. Своїх рабів-невольників не держали в неволі довіку, як інші народи, а тільки деякий час, а потім пускали на волю і давали їм на призволяще—як вони хочуть: чи взявши від панів гостинця йти додому, чи зоставатися жити у нас, тільки вже вільними людьми. Жінки в їх були дуже вірні й любили своїх чоловіків. На спеку, на холод, на голод народ був дуже терплячий, але неволі не хотів терпіти, бо був дуже вільнолюбний. Та за те були вперті, мало в їх було гуртового

ни. Виробляли всякі речі з міді, бронзи, срібла й золота—металевих річей багато знайдено по могилах і часом вони дуже гарної штучної роботи.

їздили, як і тепер, возом та саньми і частіше, ніж ми, верхи.

На війні вживали такої зброї: спис (копіє), ніж, меч, шабля, сокира, кий, лук із стрілами, щит; щоб розбивати стіни, вживали таку машину. На війну вдягали металеву шапку—шолом, і металеву одіжку на груди—кольчугу.

Торгівля була в той час у наших предків не мала. Звичайно люде з лісових наддніпрянських країн робили взімку човни, а по весні гнали їх у Київ та в інші торгові городи і продавали там купцям. Сі купці з Новгороду, з Смоленського, з Любеча, з Чернігова, з Вишгорода та з інших міст з'їздилися потім із своїм крамом до Києва. Тут деякий час торгували, перепродували крам та лаштувалися в далеку дорогу. У червні (в юні) рушали човнами Дніпром до Чорного моря, а тоді морем до Царіграду, де тоді була столиця грецького царства Візантії. Їхали збройно, як воїни, бо по стінах кочували хижі здобишники—печеніги, то що, то треба було від їх боронитися. У початку десятого віку до Царіграду прибувало вже по кілька сот українських купців та їх слуг і жило там скількісь місяців, торгуючи. Опріче Царіграду, торгували наші на півдні з наддунайськими та з кримськими городами і заходили (у XII-му віці) аж до Александрії в Єгипті. Продавали наші купці грекам дорогі смухи, віск, невольників, а купували в їх шовкові, парчеві та інші дорогі матерії, всякі окраси золоті, срібні та з дорогого каміння, скляні вироби, всяке коріння, садовину, вино.

Частину цього візантійського краму наші купці продавали в себе дома, а частину, вкупі з арабським крамом та своїм, везли тим же Дніпром та Двиною на північ, до Балтицького моря. Сами ж там купували сіль, усякий метал та інше, а згодом—у німецьких та скандинав-

ських купців західно-європейські вироби. На захід у Європу їздили по сі вироби й просто через Галичину й Чехію до південної Германії, везучи туди дорогі смухи, мечі, невільників. На сході наші купці їздили по Каспійському морю і торгували з надморськими городами, або з південних пристаней Каспійського моря везли крам верблюдами аж у Багдад (в Азії): смухи, невільників, шкури, дерево, бурштин (янтарь); купували від арабів: шовкові тканини, металеві вироби, золоті й срібні окраси, південну садовину.

Усі ці торгові шляхи на південь, захід, північ і схід сходилися в Києві: він стояв на найголовнішій дорозі—на Дніпрі, з його розходилися й сухопутні дороги. Через те Київ зробився осередком великої торгівлі для широких просторів східної Європи, осередком, що з'язував торгівлю сходу й заходу, півдня й півночі.

Все це показує, що наші предки вже в ті часи вміли добре й розумно впорядкувати своє життя і не цуралися товариства інших народів, переймаючи й від їх те гарне, що їм подобалося. Вдачею своєю вони сподобалися чужинцям. Ось як описують їх деякі чужі письменники.

Були вони войовиті і на війні сміливі, відважні і часом немилосердні; але в мирний час мали вдачу тиху, ласкаву, щирю, веселу; з чужинцями, з гостями були дуже ласкаві і дуже щиро їх приймали; хоч був у їх такий звичай, що родичі за вбитого родича мстилися криваво, але в законі в їх немилосердних кар і кари на смерть не було. Своїх рабів-невольників не держали в неволі довіку, як інші народи, а тільки деякий час, а потім пускали на волю і давали їм на призволяще—як вони хочуть: чи взявши від панів гостинця йти додому, чи zostаватися жити у нас, тільки вже вільними людьми. Жінки в їх були дуже вірні й любили своїх чоловіків. На спеку, на холод, на голод народ був дуже терплячий, але неволі не хотів терпіти, бо був дуже вільнолюбний. Та за те були вперті, мало в їх було гуртового

ладу, не любили коритися громадським присудам і часто сварилися.

Веселі були і охочі до забавок. Так, як і тепер наші люде, любили й предки наші спів та музику—з піснями та з музикою відбували весілля, раз-у-раз були игрища зо співами, танці. Грали на сопілку, на сурми (труби), на гуслі, били в бубон. Про їх забавки знаємо ще, що грали в кости.

Любили й вишити, а пили найбільше мед. Пили в свята, пили на тризнах (поминаючи мертвих), скликали на бенкети і добре на їх гуляли.

Віра в наших предків не така була, як тепер. Вони молилися й кланялися силам природнім: сонцеві, огневі, громові та блискавці, вітрові, давали кожному з їх ім'я і вважали те за бога. Найдужчим і найстаршим богом був у їх *Перун*, пан над усім небом, бог грому й блискавки, грізний, та й плодючий, бо посилає дощ і тим дощем живить усе живе на землі. *Хорс*, або інакше—*Дажбог*, то було сонце, джерело всякого світового добра; *Сварожич*—огонь, *Стрибог*—бог над вітрами, *Велес* або *Волос*—бог над скотом, бог достатку й хазяйства.

Окрім цих вищих богів, були ще божки й менші. Жили вони скрізь: по водах жили водянники й русалки, по лісах—лісовики або полісуни та й знов таки русалки, в полі—польовики та мавки, в хатах—домовики.

Давній українець запобігав ласки в цих великих і малих богів молитвами, обіцянками та жертвами. Молилися й жертвували в лісі, біля криниць, рік і болот. Подекуди стояли й ідоли—оті боги, вироблені з дерева,—то молилися перед їми. У Києві, напр., стояли ідоли Перуна, Дажбога, Стрибога та інших. Перунів ідол був деревляний, з срібною головою та з золотими вусами. А ні храмів, а ні жерців-попів не було: від громади приносили жертви князь або поважні громадські мужі, од себе й од своєї сем'ї молився й жертви приносив кожен сам. Жертвували птицю, скотину, м'ясо, хліб та

всякі інші страви й напитки. Уб'є худобину—одну, чи скільки,—частину роздасть на вбогих, а решту приносить ідолові та й чепляє на палях коло його. Дехто каже, що наші предки иноді приносили в жертву й людей, та не можна певне сказати, чи сьому правда. Один чужоземець бачив, як молилися під час жнив: узяв чол вік просо в коряку, підійняв до неба й сказав: „Господи, ти давав нам їжу,—дай нам і тепер її досить“.

Хоч жертв і не було, та були такі люде, що народ радився з їми в усяких справах про віру й життя—се були знахарі-волхви. Народ вірив, щв їх є надлюдська сила, що вони знають людську долю, можуть порядкувати силами природи і одвертати від людей або насилати на їх біду.

Та хоч і думали так про знахарів, а ще більше вірили, що кому божа воля судила яку долю, то та вже в його й буде. У кожного чоловіка своя доля, з їм разом живе, мов би яка богиня, чи що. Яка в кого доля, таке його й щастя.

Про душу старі українці вірили, що вона не вмирає вкупі з тілом, а живе й після його. Вірили, що яким життям чоловік тут жив, таїм і на тому світі житиме. Через те чого треба йому було тут, того й там буде треба. А тоді у нас не тільки ховали в землі, як тепер, а як де, то палили покійників: висиплюють високу могилу, на їй положуть великий стос дров, на його покійника та вкупі з тими дровами й спляють, а попіл зберуть у глиняний посуд та й поставляють на могилі. Так робили по лівий бік Дніпра, а в полян та в деревлян більше в землю ховали. Дак ото вкупі з покійником—на ті дрова чи в яму—клали все, що йому треба було: зброю, всякі потрібні йому речі, гроші, зерно, страву; думали, що треба йому там буде собаки, коня, щоб їздити, товару,—через те вбивали, а тоді клали біля його і коня, і собаку, і корову, і півня..: Та ще й того мало: адже треба йому там і жінки, то часом туди йшла з їм і жінка або котра з невільниць: як зохо-

титься жінка чи невільниця, то задавлюють її на могилі і тіло положуть біля покійника. На роковини похорону збиралися на могилі—правити тризну—поминки,—поминали ж його їжею та питтям. Одні вірили, що душі мертвих остаються жити в своїй хаті і звали їх домовиками, дідьками; а інші знов думали, що душі ці живуть на тому світі, в раю.

Були в наших предків і свята, празники. Одно свято припадало на той час, що тепер Різдво, се було свято *Коляди*. То святкували народження сонця, бо хоч тоді ще була зима, та вже сонце повертає на літо, і дні довшають. На честь молодому сонцю співали пісень—коляд. Як став наш народ християнської віри, то в колядках та в щедрівках співають про Діву-Марію та про святих; але ще додержалися й старосвітські колядки: там співається про пишну панну, що вся в золоті, як увіходить у сіни, то сіни сяють, виходить у двір,—двір палає. Ся золота панна—то сонце золоте, що на небо сходить і землю освічує. Потім це свято перемішалось з християнськими різдвяними святками, але й досі в нас ставляють на Різдво на покуті сніп жита чи шпелю, а на новий рік посипають зерном, носять по-під хатами плуг: це все сонце шанують, бо воно народилось, а з ім укупі народився новий хліборобський рік, то селянин-хлібороб і бажає в сонця доброго врожаю.

Весну, як вона приходить, шанували веснянками й весняними грищами; а на літній поворот сонця святковано (під 24-те червця) Купайла. Це також було велике свято сонцю. Робили ідолів—Купайла й Марени (літньої дощової хмари) і таке саме, як і тепер по селах, співали, понадівавши вінки, стрибали через огонь і таке инше.

Були ще й інші свята—русалкам, мерцям—русалчин та мертвецький великодні, та инше. Дещо з того додержалося в сільських людей ще й до нашого часу, хоч багато де в чому й перемінилося.

У сем'ї був такий лад. У ті часи в наших пред-

ків можна було держати по дві, по три й більше жінок. Звичайно, се можна було робити тільки багатим людям: за кожну жінку треба було платити *віно*, викуп, а вбогий чоловік ледві міг спромогтися й на одно віно. Тим убогі люде мали звичайно по одній жінці. Робилося так, що парубок, змовившись з дівчиною, крав її на якій гулянці, на грищу, чи тоді, як вона йшла по воду, а потім платив батькам віно. Про цей звичай є й досі згадки в теперішніх весіллях: як молодого поїзд приїде, то його не пускають, мов одбиваються від його, беруть з його викуп і т. и.

Спершу в нас було так саме, як бувало й в інших народів у давню давнину: жінка була купована річ, і через те, як умірав чоловік, то й жінку з ім ховали, бо вірили ж, що йому й на тому світі буде всього того треба, що й на цьому. Але де-далі ставали наші люде милосердніші і вже перестали силоміць ховати з чоловіками жінок, а ховали тільки таку, яка сама того хотіла з любови до покійника. А далі зовсім цей звичай перевівся і жінці все ставало краще жити. Хоч у сем'ї старшим був чоловік, але вже й жінка мала чимало там волі; а як він умірав, то старшою в сем'ї була мати-вдова—її вже всі й слухалися. Хоч чоловіки й не дуже шанувалися, та жінки наші й по чужих землях славилися вірністю та любов'ю до чоловіків.

Рідніші проміж себе сем'ї жили одним гуртом, і се звалося *рід*. Рід мав одно гуртове хазяйство, і порядок усьому давав один хазяїн—звичайно їм був старший у роді, але часом і молодий—кого рід вибере. В більше важних справах старший хазяїн не міг сам рішати, а робив так, як увесь рід скаже. Як же рід розростався такий великий, що гуртом хазяїнувати було вже незручно, то частина його відрізнялась і починала жити окремо.

Скількісь таких родів жило звичайно вкупі, і так складалося *село*, громада. Селом порядкували оті старші хазяїни, сходючися на громадську раду.

Як набігали на села вороги, то треба було захищатися та оборонятися. За для цього якесь, годяще на те, місце обкопували шанцями, обгороджували земляним валом, яко мога вищим та міцнішим, і таке обгороджене місце звалося *город*. Щоб *город* зробити і лагодити, звичайно збиралося гуртом кілька сіл,—це вже одно привчало ті села до гуртової роботи, до гуртового життя. Як нападав ворог, люде тікали з сіл у такі *города* з своїм добром, ховалися там і звідтіль боронилися за земляними окопами. Як ворог ішов геть, то часом усі люде виходили з *города* і знов жили по селах,—тоді *город* стояв порожній, аж поки знову знадобиться. А часом у йому zostавалися жити люде; по trochu їх усе більшало та більшало, заводилися громадські справи, торгівля і т. инше. Таким робом серед сіл виростав населений і більший за село *город*. У його напливало все більше та більше люде; які не могли вже вміститися в його,—селилися поблизу—то були *пригорода*. Звичайно сі *пригорода* й *окружні села* слухалися *города*, корилися йому: *город* давав їм захисток під час війни, там було військо, що обороняло від ворога, там була торгівля і т. и. *Города*, що сиділи на торгових шляхах, швидко виростали, вбивались у силу. Такий *город*, та ще як він мав князя й військо, неминуче підгортав під себе *окружні пригорода* й *села*. Так сталося, що кожна частина української землі горнулася до свого *города*.

Порядок у *городі* давали громадяне—старші *хазяїни*, що сходилися на *віче*—в громаду, на сход. На тому *вічу* вони міркували про *городські* справи і постановляли як і що треба зробити. По деяких *городах* *віче* вибирало собі ще й князя—цей доглядав за порядком і командував військом

II. Як склалося Київське князівство.

У ту давню давнину не тільки кожне українське плем'я жило само собі, а ще воно поділялося на кілька часток, і кожна така частка жила собі окремо, у кожній було своє віче, свій князь. Часом ці частки єдналися проміж себе за-для якого діла гуртового, а часом сварилися. Згодом постали городи, і кожен город підгорнув під себе свою округу, та й верховодив над нею. Така округа звалася тоді *волость*. Щоб більший, багатчий та дужчий був город, то більшу й волость він собі загортав.

Полянський город Київ спершу не мав великої сили, і через те на його і на всіх полян нападали часом інші племена—напр. деревляне; підгорнули були їх і примусили платити на себе данину й чужинці—хозари, народ, що жив сумежно з українською землею геть за Доном, на схід до Каспійського моря. Але Київ стояв на доброму місті, бо на великому дніпровому торговому шляху; та й сухопутні торгові шляхи так саме пішли на всі чотирі боки світу через Київ. Тим то в йому скупчувалася вся торгівля з українських земель, і город усе виростав, більшав та дужчав. Багато в йому завелася грошовитого купецтва, і мало воно в усіх справах велику силу.

Везучи крам до чужих країв, мусили купці їхати серед ворожих і часом розбищацьких народів, що раз-у-раз могли на їх напасти, повбивати й пограбувати їх. Через те їхали купці завжди збройно, щоб дати одсіч. У Києві теж держали військових людей для оборони. І як сили в їх побільшало, то почали вони ті народи, що жили по над торговими шляхами, воювати й покоряти собі, щоб зробити ті шляхи і свою торгівлю бозпешними. Тоді вже сталося так, що не полян тисли інші народи, а поляне все більше та більше підгортали під свою руку сусідів з їх землею.

Протягом дев'ятого та з початку десятого віку підгорнув під себе могутий Київ величезну землю з усіма українськими народцями та з іншими сусідними племенами—слав'янськими й финськими. Так з київської волости виросла й склалася київська держава, що стала зватися Руською державою, бо сами поляне звалися Русь, то передали це своє ім'я і всім тим народам, яких приєднали до своєї держави. А держава ся широко розкинулася і починалася від північних великих озер (що за теперішнім Петербургом) та від горішньої Волги і тяглася на південь аж до Чорного моря й нижнього Дону.

Звісно, не всі народи на цих просторах однаково корилися Києву. Корилися найдужче ті землі, що лежали по торгових шляхах. Скрізь там київський князь садовив своїх намісників—князів та бояр—з військом; вони всім там порядкували й збирали податі. Округи ж та племена, що були далі від тих торгових та воєнних шляхів, мали більше волі: в їх сиділи свої місцеві князі, і вони тільки повинні були платити київському князеві данину і давати йому на підмогу своє військо, як він ішов на війну. До місцевих справ тих народів київські князі звичайно спершу не мішалися,—це вже бувало згодом. А поки що, київський князь або його намісники тільки збирали сами данину: звичайно взімку вони ходили по підвладних народах і збирали всяке добро, яке ті їм повинні були давати, а по-весні зіходились до Києва. Тут лаштувалися з крамом до чужих країв, посылаючи на продаж те, що назбирали за зиму, як данину. Таким робом князі й бояре (пани) київської держави були за одним заходом і урядові люде, і купці; торгівля й державні справи так добре проміж себе попереplitалися, що не можна було відокремити одне від одного.

Щоб держати слухняними всі народи в державі, щоб посилати збройних людей з торговими валками, треба було мати велике і добре впорядковане військо. Київ мав його уже в восьмому віці, а в початку IX-го

українці-русини їздють уже воювати чужі землі: Малу Азію, Крим, південний берег Каспійського моря,—напр. року 860-го, вони під'їхали до самої столиці византийського царства—Царьгороду і за малим його не повоювали. Войовитих наших предків чужинці-греки називали: „погибельний ім'ям і ділами своїми народ Русь“.

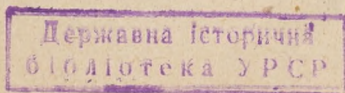
Дбаючи про військо, київські князі приймали до його варягів.

Варягами тодішні українці-русини називали виходьків з-за Балтійського моря, з північних країн Норвегії та Данії. Це були смілі мореплавці й добрі вояки. Найбільше жили вони морським розбоєм: плавали морем понад берегами і нападали на людей; опріче того, іноді вони ще й торгували. Ця торгівля затягла їх і в нашу землю, аж у Київ. Українські торгові городи залюбки приймали до себе на службу в військо варягів. Де-далі, їх ставало в київському війську все більше та більше. Князі приймали їх залюбки, бо раз, що вони були добрі вояки, а друге—вони були чужинці: їм було байдуже до тутешніх людей—то їм ні родичі, ні приятелі, а зовсім чужі люде; ні в чому вони їм не потурали, а слухалися самого князя. Через те й князі раз-у-раз настановляли їх боярами (панамі) та начальниками

Князі завжди дбали, щоб своє військо збільшити, до себе прихилити і в покорі собі держати, бо це князям давало силу. А сили їм треба було ось через віщо.

У всьому князівстві і в кожній волості лад тоді був такий, що порядок усьому давали князь і віче.

Князь збирав на себе данину й судові штрапи (звалися вони *віра*) і на сі гроші содержував і військо. Він повинен був командувати військом і обороняти князівство від ворогів, це було його найголовніше діло. Опріче військової справи, порядкував ще князь судом: судив він або сам, або його намістники, але на тому суді був виборний од віча, щоб не було кривди людам, Веіма иншими справами порядкувало народне віче та виборна городська старшина.

Библиотека
РОС. АКАДЕМИИ НАУК
Славянское Отделение

Вічем звалася громада, що сходилася рішати які діла. Звичайно серед горбда на майдані був вічовий дзвін. Дзвонено в той дзвін і люде сходилися. Всі були на вічі рівні. По пригородах та по селах також були свої віча і як треба було, то вони посилали від себе виборних на городське віче.

Народне віче вибирало всіх городських начальників і наказувало їм, як та що вони повинні робити. Воно вибирало й князя і списувало з їм умову—що він повинен робити, що може, а чого не може. Віче рішало, чи воюватися з ким, чи ні, і князь повинен був слухатися того присуду, бо звичайно князівське військо було не велике, кільки сот душ, а такого війська за для війни було мало; як присудить віче воюватися, тоді в військо йшов народ: селяне й городяне, а як не присудить, то ніхто не піде і війни не буде.

Таким робом віче було дужче за князя. Князеві була велика шаноба, та самовладно порядкувати люде йому не давали,—мусив він де треба слухатися віча.

Звісно, князям се не подобалося, хотілося їм порядкувати своєю волею. А порядкує той, хто має більшу силу. Князям і хотілося стати дужчими, ніж віче. Тим вони й військо своє побільшували і раз-у-раз намагалися підгорнути під свій присуд такі справи, які до того часу були під вічовим присудом. Та все це було не так легко зробити, і через те довго ще віче мало велику силу в державі.

Була ще одна річ, через яку князь завжди силкувався збільшити своє військо. Сидючи сам у Києві, князь в інші волости посилав найстарших бояр своїми намістниками. Кожен з цих намістників держав коло себе військо, помалу вбивався в силу і хотілось йому, щоб не київський князь над їм панував, а щоб був він сам собі пан. Хотілося зробитися над своїм намістництвом самостійним князем та ще й так, щоб князівство те переходило від батька до сина. Тим то такі намістники часто ставали неслухняними київському князеві.

Найбільше це бувало, як старий князь умірав, а його наступник починав князювати. Тоді звичайно непокірні народи й сильніші намістники починали його неслухатися. Князеві доводилося йти їх покоряти: неслухняних князів та намістників він скидав, настановляв інших; непокірні народи знову покоряв і ще більш однімав у їх волю. Під час такої війни князівське військо звикало до нового князя, привчалося його слухатися, а як він був до його добрий, то й любити його. А се робило князя дужчим і незалежнішим од віча. От-же військові завжди треба було діла. Через те князь, упорядкувавшись дома, давши всьому лад, звичайно йшов у далекі походи—воювати багаті освічені країни на сході й на півдні. Коли похід був щасливий, то верталось військо з великою здобиччу, а князь добував слави й поваги, яко дотепний на війні і дужий дома державець.

Так по малу складалася і склалася київська держава.

III. Перші київські князі.

Які саме князі були в Києві з початку—невідомо*). Знаємо на ім'я тільки двох: *Аскольда* та *Діра*. Після їх був князем *Олег*, і про його ми знаємо трошки більше.

*) Про перших київських князів і про тих, що були після їх, наш літописець розказує в своєму літописі чимало всяких оповіданнів. Одначе сам літописець жив не тоді, як ті князі були, а літ через двісті після їх. Він того, що оповідає, сам не бачив, а списав тільки те, що старі люде йому розказували. За двісті ж літ багато де чого позабувалася, а багато люде повигадували такого, чого й зовсім не було. Тим то тим оповіданням неможна вяти віри. Як почати їх рівняти до інших описів, то виходить, що такого не могло бути. Через те, таких оповіданнів-казок не буде тут згадуватися зовсім, а говоритиметься тільки те, про що вчені люде знають, що воно справді було, або хоч могло бути.

Він князював наприкінці IX-го та на початку X-го віку і щасливо воювався з Византією. Він так погромив греків, що ті року 907 та 911-го списали з ім дві умови, а в їх дали великі полегкості українським купцям, що приїздили до Царьгороду.

За Олегом князював *Ігорь*. Він довго воював деревлян та уличів, бо вони не хотіли йому коритися, — аж поки покорив та ще дужче притис. Щасливо воювався на сході (роки 943—944) і взяв звідти багато здобичі, але йому не пощастило з греками. З великим флотом (кораблями) пішов він до Царьгороду, та греки так його погромили, що він ледві живий вихопився з невеличкою купкою недобитків. Через те року 945-го мусив списувати з Византією нову вмову та поступитися багато чим з тих пілг, яких добувся колись Олег.

Про смерть його так оповідає літопис. Він оддав данину з деревлян своєму воєводі Свінельдові. Свінельд набірав так багато податі, що й сам забагатів, і військо своє збагатів. Тоді Ігорево військо почало ремствувати:

— Воїни Свінельдови вдяглися в добру одержу й мають добру зброю, а ми голі. Йди, князю, збирати данину, то й ти добудеш, і ми.

Ігорь послухався й пішов збирати з деревлян податок, дарма що Свінельд уже його зібрав. Назбіравши, вертався додому, а тоді роздумавсь, що ще йому мало, послав військо додому, а сам з малою купкою пішов брати з людей знову. Деревляне послали до його послів, кажучи:

— Чого знову йдеш? Адже всю данину вже зібрав.

Він того не послухався, йде. Тоді деревляне з своїм князем Малом почали радитися, кажуть:

— Як унадиться вовк до овець, то віносить усю отару, поки не вб'ють його. Так і сей: коли не в'ємо його, то всіх нас занашастить.

І ото в городі Коростені громада напала на Ігорево військо, побила його, і самого Ігоря вбито. Кажуть, наче б то нахилили два гнучких дерева, прив'язали до

їх Ігоря за ноги та й пустили. Деревя порснули вгору й розідрали його надвоє.

Після Ігоря зостався малий син Святослав. До його зросту порядкувала в державі Ігорева дрова *Ольга*—вкупі з чоловіковими боярами. Була се жінка розумна і вдачею вельми тверда. Вона тяжко покарала деревлян за Ігорову смерть і повернула їх ще в більшу неволю. Лад у державі заводила дужою рукою, беручи собі зразок з Візантії. Вона навіть їздила сама до візантійського імператора в Царьгород (року 957-го). Ольга вихрестилася в християнську віру, нахилила до того й сина свого Святослава, та він не схотів.

Десь після 960-го року почав князувати, дійшовши зросту, *Святослав*. Сей не любив сидіти дома та давати лад державі: замість його порядкувала мати, а він раз-у-раз ходив воюватися і весь вік жив війною. Літопис каже про його: „Легко ходив, як лард *), і багато воював. Не возив за собою возів, ні казана, не варив м'яса, але нарізавши тоненько чи конину, чи звірину, чи яловичину, пік на жару і так їв, не мав і шатра, а підстилав на спання повсть, а в голови сідло; такі ж були й його вояки. А як ішов на котрий край, сповіщав наперед: „їду на вас!“

Почав він своє князування війною на людей, що жили коло рік Оки й Волги, зруйнував геть чисто Хозарське царство за Доном коло Каспійського моря, побив кавказьких ясів та касогів і підгорнув до себе в'ятичів. Грецький імператор закликав Святослава воювати сумежне з Візантією царство Болгарію, бо болгар тисли греків. Святослав зібрав 60 тисяч війська і рушив у Болгарію (968), підгорнув під себе частину сього царства та й осівся жити на південь од Дунаю в місті Переяславці.

Поки Святослав воював чужу державу, вороги напали на його власну.

*) Дужий звір такий.

Ще давніше почали зо сходу находити на широкі степи коло Каспійського й Чорного моря всякі татарські народи. За часів Олега дійшла аж до Київа орда *угрів* чи венгрів. Слідком за їми прийшли *печеніги*, витиснули угрів, і ті подались аж за Карпатські гори та там і оселилися. Печеніги ж осілися в степах над Чорним морем та й почали раз-у-раз нападати на наших людей, бо були народ хижий, розбишацький. Бачивши, що Святослав у Болгарії, вони дійшли до Київа та й обложили його великим військом. Неможна було ні з Київа вийти, ні в Київ увійти. Люде гинули з голоду й без води. Ось-ось уже печеніги взяли б Київ. Тоді кияне послали про це звістку до Святослава. Вони переказали йому:

— Ти, князю, чужої землі шукаєш, а свою за-нехав. За малим не взяли нас печеніги—і матір твою й діти твої. Коли не вернешся, не оборониш нас, то й справді заберуть. Невже тобі не жалко ні свого рідного краю, ні старої матері, ні дітей?

Почувши те Святослав, кинувся до Київа і прогнав печенігів. Та все ж йому не сиділося дома.

— Не люблю мені,—каже,—в Київі жити; хочу жити в Переяславці на Дунаї, бо то осередок землі моєї, туди все добро зіходиться: від греків паволоки (дорогі шовкові матерії), золото, вино, всяка садовина; з Чехів та з Угорщини срібло й коні; з Русі ж шкури й віск, і мед, і челядь.

— Хиба ти не бачиш,—каже йому Ольга,—що я хвора? куди ж ти їдеш од мене? Поховаєш мене, то йди куди хоч.

Через три дні Ольга вмерла. Поховавши матір, Святослав старшого свого сина Ярополка посадив у Київі, меншого Олега у деревлян в Овручу, а сина від своєї коханки Малуші—Володимира—в Новгороді; коло кожного сина приділив бояр, щоб вони давали державі лад, бо сини були ще малі. Сам же кинувся знову в Болгарію.

Та там уже греки помирилися з болгарами і напали на Святослава. Святослав почав воюватися з їми і спершу перемагав їх. Він погнав греків назад і догнав аж до Царьгороду, палючи та руйнуючи грецькі городи. Та Святослав був на чужині, війська в його все меншало, а греки замість побитого війська раз-у-раз збирали нове. Вони погнали Святослава назад і нарешті обложили його в городі Доростолі. Три місяці тяжкими боями добували греки Святослава і хоч і не взяли його, та довели до того, що мусив він помиритися з їми, віддати Византії Болгарію та й вернутися додому.

Перед од'їздом він схотів побачитися з грецьким імператором Цімісієм. Той прибув до Дунаю в позолоченій зброї, з пишним військом. Святослав же приїхав човном: як простий воїн сидів він поруч з іншими і гріб нарівні з усіма веслом. Убраний був просто: в звичайну полотняну сорочку; тільки й окраси було в його, що золотий ковток з дорогим камінцем і двома перлами в усі. На зріст був середній, кремезний та дужий, мав короткий ніс, густі брови; сині очі дивилися похмуро; бороду голів, але мав довгі кудлаті вуси, а з обстриженої голови висіла пасмом довга чуприна. Сидючи в човні, поговорив трохи з імператором і поїхав. Швидко він і рушив додому.

Та нещасливий був той поворот. Як він вертався Дніпром, біля порогів перейняли його печеніги і вбили (року 972-го).

IV. Володимир Великий.

Старший син Святославів Ярополк, князь київський, схотів підгорнути під себе всю батьківщину. Він одняв у свого брата Олега деревлянську землю, і самого Олега в тій війні вбито. Тоді послав своїх намісників і в

Новгород, де князував третій Святополків син—Володимир. Та Володимир, почувшися, що сталося з Олегом, ще попереду втік звідти за море до варягів. Він випрохав у їх собі на поміч військо, вернувся з їм до Новгорода і прогнав звідти Ярополкових намістників. Підбивши під себе Полоцьк і вбивши полоцького князя Рогволода, Володимир з великим військом рушив на Київ. Ярополк утік з Києва у город Родню, та потім хотів покоритися братові, пішов був до Володимира, але там його вбито.

Володимир опанував Київ і став князем над усією державою (коло 980-го року).

А держава ця під той час дуже вже розхиталася і багато в їй було безладу. Мандрований князь Святослав її не держався, сини його проміж себе сварилися, окремі землі переставали коритися київському князеві. Володимир заходився все це впорядковувати. Він раз-у-раз ходив походами, привертаючи до послуху частини своєї держави та підгортаючи під себе нові землі. Він підхилив під себе Червону Русь або Галичину, і межа його держави доходила на заході аж до Прусів і під Краків; повоював ятв'ягів, в'ятичів, радимичів, волзьких болгар. Всі народи в своїй державі силкувався він ще дужче підхилити під свою руку. За для цього він замісто тих князів та намістників, що там попереду були, садовив князувати своїх синів. Жінок у Володимира було багато, а ще більше підложниць—літопис каже, що їх було кілька сот. Од своїх жінок Володимир мав дванадцять синів, і всіх їх понастановляв князями за живоття свого; а що вони були ще молодими або й зовсім малими, то до зросту їх там порядкували призначені на те бояре. Таким робом Володимир дуже з'язав докучи, об'єднав свою державу.

Багато клопоту було Володимирові з печенігами. Вони не переставали раз-у-раз нападати на Київську державу, і з їми була невпинна, без перестанку війна. Володимирові доводилося з усього свого князівства стя-

гати військо, щоб давати одсіч хижим руйнікам печенігам. Щоб іще дужче оборонитися від їх, він будував городи коло Київа—по річках Десні, Остру, Трубежу, Сулі, й Стругні—і держав там військо. Великою працею й тяжкими та частими боями тільки й можно було не допустити печенігам поруїнувати край.

Тим часом у Византійському царстві після імператора Цімісіхія зацарювали два брати—Василь та Костянтин. Та родич колишнього імператора Варда, Фока збунтувався проти їх, зібравши військо, та й ознаймив себе імператором. Він прихилив до себе багато народу, і братам-царям ставало сутужно. Тоді вони послали до свого могучого сусіди Володимира Київського, щоб він їм допоміг. Се бувало й попереду, що грецькі царі прохали помочі в київських князів, а ті їм запомагали військом. Так і тепер Володимир пообіцявся запомагти, та тільки вимагав, щоб грецькі царі віддали за його свою сестру Ганну. Володимир тієї Ганни й не бачив ніколи і не з кохання сватав її, а через инше.

Византійська держава була тоді дуже славна серед инших держав, менше за неї освічених. І могуча вона була, і багата, і пишна, і освічена—стояла вона вся в сяєві перед очима таких народів, як хоч би й тодішня Русь. Через те породичатися з грецькими царями здавалося київському князеві великим ділом. На зятя византійських імператорів падала також частина того сяєва й слави, яка була на Византії. Стаючи зятем царям-братом, Володимир високо піднімав свою князьку повагу над сусідніми князями й царями, а до того Византія раз-у-раз могла стати на поміч Володимирові своєю великою військовою силою. За для державних потреб таке одружіння було доброю річчю,—тим то Володимир і домагався його.

Одначе грецьким царям сього не хотілося. Високо вони себе становили над иншими князями й царями, а київський князь був у їх меншим чоловіком, ніж навіть царь хозарський, а вже про болгарського царя, то нема

чого й казати. Тим то віддати сестру-царівну за Володимира здавалося грецьким царям великим пониженням, ганьбою. Та біда їх так притисла, що не було їм ніякої иншої ради, бо могли вони й царства збутися. Вони згодилися на Володимирове сватання, тільки вимагали щоб він вихрестився в християнську віру.

Християнство в Київі не було новиною. Їздивши торгувати або воюватися з Византією, тодішні українці здавна придивилися до його і багато де-кому воно сподобалось. Ще давно, року 860-го, якийсь київський князь, може Аскольд, ходив воювати Византію, а потім помирився з греками та й вихрестився і сам він, і чимало його вояків. Після сього греки прислали до Київа пошів, а потім і архирея—звертати наших людей у християнство. І християнство помалу ширилось у нас. Наприклад, року 944-го в Ігоровому війську було вже багато християн, а в першій половині десятого віку в Київі на Подолі, над Почайною, була вже християнська церква св. Ілії—значить тоді в Київі було вже багато християн і між київським боярством, і між князівським військом. Од цих християн знала про нову віру княгиня Ольга і вихрестилася—мабуть таки в Київі ж. Її син Святослав хреститися не схотів, а иншим, хто до того охочий був, не боронено, хоч з цього нехристияне й глузували. Таким робом Володимир до християнської віри давно вже придивився, знав, яка вона і знав, що в його державі до тієї віри багато прихильних людей,—значить не буде великого клопоту завести ту віру поміж усім народом. Самому ж Володимирові християнська віра подобалась.

Він згодився на вимагання грецьких царів, щоб вихреститися, і послав їм військо. Вкупі з тим військом Василь та Костянтин побили Фоку, припинили повстання і могли царювати безпешно.

Володимир додержав свого слова: року 988-го він охрестився, назвавшись Василем, і дожидався грецької царівни.

Одначе грецькі царі, почувшия безпешними, по-

чали вилітати, не додержували слова і не прислали до Володимира сестри. Володимир тоді пішов з військом на Крим—країна ця була тоді византійською,—обложив його столицю Корсунь і після шести місяців облоги її добування взяв його (989 року). А в Византії тим часом знову заворушилися повстанці, і грецьким царям знову ставало тяжко. Вони вислали сестру Ганну до Володимира в Корсунь. Володимир оженився там з нею, тоді віддав Корсунь назад грекам і вернувся додому (989), допевнившись свого.

З цього часу Володимир зробився дуже прихильний до нової віри. До того він бачив, що для його буде дуже вигодно, коли по всій державі завести одну віру. Народи, з яких складалася київська держава, не всі були вкраїнської породи, а деякі з їх різнилися від українців і мовою, і вірою. Коли б же віра в їх усіх була одна, то дужче держалися б вони гурту, міцніша була б і держава. Князі силкувалися, щоб людську волю приборкати, а собі над людьми взяти волі якомога більше. І тут нова віра була на руку Володимирові. Вона приходила до нас із Византії, а там духовенство звикло слухати царів і робити те, що вони звелять. Такі саме порядки заводило грецьке пошівство і в Київській державі, як туди прибуло; духовенство християнське поглядало на князя, як на самовладного державця, слухалося його, підпірало князівську силу і ширило її серед людей такі думки про князя, які мало само. Це князеві було дуже добре.

Через усе це Володимир широ заходився заводити скрізь у своїй державі християнство. Привізши з собою грецьких попів, він поперед усього звелів охрестити киян. Ідолів старих богів поперевертали і повкидали в Дніпро, а людей зігнали в річку та за одним заходом усіх їх і охрищено. Багато людей жаліло за старими богами, а все ж вихрищувались, слухаючи князя. А інші робили се через те, що їм справді подобалась нова віра. За київською землею вихрищувались й інші, тільки що

чого й казати. Тим то віддати сестру-царівну за Володимира здавалося грецьким царям великим пониженням, ганьбою. Та біда їх так притисла, що не було їм ніякої іншої ради, бо могли вони й царства збутися. Вони згодилися на Володимирове сватання, тільки вимагали щоб він вихрестився в християнську віру.

Християнство в Києві не було новиною. Їздивши торгувати або воюватися з Візантією, тодішні українці здавна придивилися до його і багато де-кому воно сподобалось. Ще давно, року 860-го, якийсь київський князь, може Аскольд, ходив воювати Візантію, а потім помирився з греками та й вихрестився і сам він, і чимало його вояків. Після сього греки прислали до Києва пошів, а потім і архирея—ввертати наших людей у християнство. І християнство помалу ширилось у нас. Наприклад, року 944-го в Ігоровому війську було вже багато християн, а в першій половині десятого віку в Києві на Подолі, над Почайною, була вже християнська церква св. Іллі—значить тоді в Києві було вже багато християн і між київським боярством, і між князівським військом. Од цих християн знала про нову віру княгиня Ольга і вихрестилася—мабуть таки в Києві ж. Її син Святослав хреститися не схотів, а іншим, хто до того охочий був, не боронено, хоч з цього нехристияне й глузували. Таким робом Володимир до християнської віри давно вже придивився, знав, яка вона і знав, що в його державі до тієї віри багато прихильних людей,—значить не буде великого клопоту завести ту віру поміж усім народом. Самому ж Володимирові християнська віра подобалась.

Він згодився на вимагання грецьких царів, щоб вихреститися, і послав їм військо. Вкупі з тим військом Василь та Костянтин побили Фоку, припинили повстання і могли царювати безпешно.

Володимир додержав свого слова: року 988-го він охрестився, назвавшись Василем, і дожидався грецької царівни.

Одначе грецькі царі, почувшись безпешними, по-

Останні роки свого життя Володимир упорядковував свою державу, давав їй кращий лад. Ті князі, що були поперед його, були вояки-здобивники: їм аби була здобич та війна, а про добрий лад у князівстві вони мало дбали. Тим Володимир і великий проти їх своїми ділами, що він перший з князів покинув думку про військові здобитки, а заходився дбати про мирний лад та про більшу просвіту своєї держави.

При кінці свого життя дуже вславився Володимир своїми бенкетами: любив він заводити до себе беседу, їсти й пити з гостями. На свята скликалася до князя сила людей на гулянку й розмову—тут було військо князівське, бояре і старші мужі городські. І для простого народу в Володимировому дворі було місце за столом, а вбогим калікам, що не могли прийти, він, кажуть, сам посилав милостиню. Таким робом Володимир дуже прихилив до себе своєю ласкою людей.

Умер він 15-го липця (юля) року 1015-го. Було йому тоді років 55 або 60.

V. Ярослав.

Один з Володимирових синів—Ярослав був князем у Новгороді. Він не хотів платити батьковій тієї данини, що мусив. Володимир звелів рівняти шляхи й мостити мости, щоб іти воювати непокірного сина, але тут його заскочила хвороба й смерть.

Як він умер, то в Києві був старший його син Святополк. Він хотів стати київським князем, а боявся, що брати будуть з їм за Київ змагатися. Він звелів зрадою повбивати своїх братів Бориса, Гліба та Святослава. Мабуть думав так саме зробити й з іншими, та на перешкоді йому став новгородський Ярослав. Узнявши на поміч варягів, він прийшов до Києва і здобув його кривавим боєм (року 1016).

не скрізь люде так скоро прихилились до грецької віри, як у Києві: на півночі, напр. у Новгороді і на сході (коло рік Оки та Волги), Володимир посилав військо, силуючи людей вихрищуватися.

Звісно, християнство поширилося поперед усього між боярами, між військом, по великих городах, а серед простого люду воно розходилося дуже помалу і довго ще після Володимира простолюди держався старої віри, або перемішував її з новою. Так довго се держалося, що деякі звичаї з тієї стародавньої предківської віри додержалися між людьми й до нашого часу.

Володимир завів у церковних справах лад: був митрополіт, архирей—вони вже порядкували над попами. Він звелів будувати скрізь церкви і викликав майстрів з Візантії, щоб вони змурували кам'яну церкву в Києві. Церква ся стала зватися Десятинною, бо Володимир призначив на неї десятину частину з своїх прибутків.

За для церковної служби треба було книг. Ще давніше, в половині дев'ятого віку, брати-греки Кирило та Мефодій переклали з грецької мови на слав'янську церковні книги і за для тієї слав'янської мови зложили й азбуку, літери. Як наші предки охрестилися, то до їх привезено церковні книги перекладені тією слав'янською мовою. По тих книгах стали правити службу, і з того часу мова така і досі вдержалася по наших церквах і зветься церковно-слав'янською мовою.

Цією ж мовою учено тоді й письменства. Володимир звелів заводити школи, забірати в значніших людей діти і вчити їх читати й писати.

Володимирові хотілося мабуть, щоб наші предки переймали від Візантії не саму церковну, а й світську освіту та умілість, бо він вивіз із Корсуня чотирі сипаних з бронзи коня та дві бронзових людських постаті і звелів те поставити поблизу Десятинної церкви й князівського двору. Мабуть до Володимира не було в нас ніякої монети (грошей металевих—мідяних, срібних, золотих), а Володимир завів її.

Останні роки свого життя Володимир упорядковував свою державу, давав їй кращий лад. Ті князі, що були поперед його, були вояки-здобичники: їм аби була здобич та війна, а про добрий лад у князівстві вони мало дбали. Тим Володимир і великий проти їх своїми ділами, що він перший з князів покинув думку про військові здобитки, а заходився дбати про мирний лад та про більшу просвіту своєї держави.

При кінці свого життя дуже вславився Володимир своїми бенкетами: любив він заводити до себе беседу, їсти й пити з гостями. На свята скликалася до князя сила людей на гулянку й розмову—тут було військо князівське, бояре і старші мужі городські. І для простого народу в Володимировому дворі було місце за столом, а вбогим калікам, що не могли прийти, він, кажуть, сам посилав милостиню. Таким робом Володимир дуже прихилив до себе своєю ласкою людей.

Умер він 15-го липця (іюля) року 1015-го. Було йому тоді років 55 або 60.

V. Ярослав.

Один з Володимирових синів—Ярослав був князем у Новгороді. Він не схотів платити батькові тієї данини, що мусив. Володимир звелів рівняти шляхи й мостити мости, щоб іти воювати непокірного сина, але тут його заскочила хвороба й смерть.

Як він умер, то в Києві був старший його син Святополк. Він хотів стати київським князем, а боявся, що брати будуть з їм за Київ змагатися. Він звелів зрадою повбивати своїх братів Бориса, Гліба та Святослава. Мабуть думав так саме зробити й з іншими, та на перешкоді йому став новгородський Ярослав. Узнявши на поміч варягів, він прийшов до Києва і здобув його кривавим боєм (року 1016).

Святополк утік, та не думав коритися. Він покликав собі на поміч печенізьку орду та свого тестя, польського короля Болеслава. Гуртом вони прийшли до Київа, побили Ярослава, і той утік у Новгород, а Святополк з Болеславом уступили в Київ. Побувши в Київі, Болеслав вернувся додому, а Ярослав зібрав тим часом нове військо та й побив Святополка. Той утік у Польщу і на дорозі десь ізгинув. Ярослав увійшов у Київ і зробився, з року 1019-го, київським князем.

Ярославові хотілося панувати над усією тією державою, над якою панував його батько. Та в його було ще два брати—Мстислав та Судислав. Мстислав був князем на півдні, в далекій Тмутаракані. Жив серед диких степових орд, мусив часто з їми битися, любив війну і був дуже сміливий. Одного разу Ярослав виїхав з Київа в Новгород. Мстислав прийшов з військом до Київа. Города взяти він не міг, та осівся в Чернігові і почав воюватися з братом. Він одвоював у його весь край по лівий бік Дніпра, а правобічна Україна з Київом зосталася у Ярослава. Вже як умер Мстислав (1036), то Ярослав опанував усю київську державу; тільки полоцьким князівством мусив він поступитися своєму небожеві Брячиславові. А брата Судислава, щоб не був йому на заваді, він закинув у тюрму та й держав там год із двадцять, до своєї смерти.

Ще під час війни з Святополком польський король забрав собі від Київського князівства Галичину. Ярослав одбив її назад. Окрім того, він підгорнув під свою руку землі ще на півночі. Таким робом став він князем над величезною державою.

Печеніги й досі дошкуляли українців, кочуючи по чорноморських степах. Року 1036-го Ярослав так побив їх, що вони зовсім зійшли з тих степів і більше на нас уже не нападали.

Ярослав так, як і його батько, дбав про те, щоб у його державі заводився лад, щоб ширилася просвіта. До того часу не було писаних у книгах законів.

Як бував суд, то суджено предківським народнім звичаєм. Ярослав звелів позаписувати закони в книгу, і ця перша збірка законів зветься „Правда Руська“.

Так саме, як і Володимир, Ярослав ширив далі християнство, і за його часів уперше постали на українській землі монастирі. Любив будуватися, будував церкви й городи.

У Києві звелів збудувати Софійський собор на грецький зразок—як на той час, то се була пишна церква. На виїзді з Києва збудував він браму—Золоті Ворота. Потім їх зруйновано, але ті руїни додержалися в Києві ще й досі.

Він дуже любив книги й освіту. Сам багато читав книг і збирав письменних людей та й велів їм або списувати ті книги, які вже поширено було на слав'янську мову серед південних слав'ян, або й наново перекладати з грецької мови. Так він завів велику, як на той час, бібліотеку (книгозбір) при Софійському соборі.

За Ярослава український народ поступав наперед—ставав освіченіший, багатчий, краще впорядковував своє життя. Слава про його розходилася геть далеко по чужих землях. Ярослав сам дбав про те, щоб його держава зазнайомлювалася з іншими європейськими державами. Через те він залюбки женив своїх синів з німецькими князівнами, сам був жонатий з дочкою шведського короля Олафа, дочку Єлисавету віддав за норвезького короля Гаральда, другу, Ганну,—за французького короля Генриха. З Візантією Ярослав спершу воювався, та нещасливо, бо побили греки (року 1043-го—се був останній похід українського князя на Візантію); потім він помирився з греками і за свого сина Всеволода взяв візантійську царівну. Через усе це наш край жив у гурті з іншими європейськими країнами, ділючися з їми тим гарним, що в нас було, та й собі переймаючи від їх те добре, що вони мали.

Умер Ярослав року 1054-го вже старим—семидесяти шести літ.

VI. Удільні князі.

Ярослав ще за життя поділив усю свою державу на частки, на *уділи*. Всіх таких уділів було шість, сьомий, Полоцьке князівство, був і попередю окремо. П'ять уділів припало п'ятьом Ярославовим синам, шостий—унукові. Старший син Ізяслав князував у Києві і повинен був стати иншим князем замісто батька.

З того часу і завівся цей лад, що вся держава ділилася на уділи. Найголовнішим був уділ Київський, його брав звичайно найстарший брат і звався він великим князем. Инші князі кожен мав свій уділ і повинен був великаго князя слухатися. Ні великий князь, ні удільні не князували на своїх уділах по смерть і не передавали їх дітям. Як великий князь умірав, Київське князівство доставалося підстаршому братові, за їм третьому братові і так аж до останнього; а як умірав останній брат, то тоді вже великим князем ставав син найстаршого брата. Як звичайний удільний князь ставав великим князем, то той уділ, що він покинув, передавали старшому після його і так перемінляли князям уділи: старшому давано кращий. Такий був звичай, та сами князі не дуже його шанували: часто велике князівство припадало не найстаршому, а найдужчому; князі раз-у-раз сварилися за київський уділ, спихали один одного з великого князівства, або однімали один у одного уділи. І де-далі такої сварки та колотнечі все більшало та більшало, бо рід множився, князів ставало де-далі більше, уділи в кожного меншали і частіше починалися через це суперечки й змагання.

Та й сами землі, з яких складалася Київська дер-

жава, запомогали цій колотнечі. Звичайна річ, що люде в кожній країні, в кожному уділі, силкувалися вдержати такий лад, щоб їм було яка мога більше волі у своїх справах, щоб ті справи могли вони рішати самі собі, як схочуть, а не так, як їм звелять з Київа. Кожна країна хотіла жити по свосму. У князів війська було потроху; як засвариться князь з иншим князем та доводиться йому воюватися, то своїм військом він нічого не міг удіяти, йому треба було від усього народу помочі, щоб люде пішли до його в військо та й стали до бою. Через те князі силкувалися ладнати з народом, з вічем, запобігати в людей ласки, попускати їм більше волі. То й виходило так, що і князі проміж себе сварилися, і окремі землі кожна в свій гуж тягла.

Сварка поміж князями почалася скоро після Ярославової смерті, хоч Ярослав, умираючи, і наказував синам жити в злагоді. Два із їх умерло, а ті трое, що осталися — Ізяслав, Святослав та Всеволод — позабірали в усіх своїх небожів уділи. Зчинилася колотнеча, князі один одного воювали. Князе прогнали Ізяслава, а він привів собі на поміч поляків та з їми знову забрав Київ; казав що нікого не каратиме за вигнання, а тоді повбивав зрадою тих, на кого був лихий. Тоді брати його вигнали з Київа, а великим князем зробився Святослав. Як він умер, у Київ знову вернувся Ізяслав. Та тут почалася в його сварка з небожами, ті привели собі на поміч половців, і Ізяслава вбито в баталії (1078). Після його зробився великим князем третій брат — Всеволод. І сей раз-у-раз сварився з своїми родичами, а ті, покликавши на поміч половців, нападати на його волости. Як він умер (1093), князі посварилися ще дужче. І раз-у-раз один одного воює; приведе в чужий уділ військо, і те військо руйнує та палить хати, грабує та нищить добро, а людей убиває або займає в неволю. Хліборобів, ремесників забирали від роботи до війська. Тяжко було народові, збідніли дуже люде. Та князям свого війська мало було — вони приводили собі на поміч ще й чужин-

ців: угрів, поляків, половців. А чужинці ворога повоюють, та й приятелів за шкуру сала заллють. І все народ одвічав.

Найбільше в знаки далися половці. Хижий сей народ кочовий залюбки йшов на поміч розбишакам-князям; а далі, бачивши, як уся українська земля за тими колотнечами знемоглася, вони почали раз-у-раз напада-ти на Київську державу. Прийдуть ордою, попалють, поруйнують, пограбують усе, людей поб'ють, а живих займуть у неволю: цілими селами займали й гнали чоловіків, жінок, дітей.

Так стало через половців тяжко жити, що вже й князі сами побачили, що далі так не видержиш. Вони з'їхалися року 1097-го на раду в Любечі. Почали миритися, почали приділяти, яка кому частка держави впаде. Все впорядкували, порозділяли, помирилися і хрест поцілували, заприсягшися, що не сваритимуться більше. Тоді роз'їхалися, і зараз же великий князь Святополк з другим князем Давидом ухопили князя Василька та й звелили повиколювати йому очі. І почалася знову колотнеча.

Та все ж таки половці дошкуляли так дуже, що треба було щось із їми думати. Між князями був Всеволодів син Володимир, на прізвище Мономах. Він якось умовив князів поєднатися та й піти гуртом на половців. Двічі ходили з військом князі в степи на своїх ворогів і дуже їх побили,—довелося тим надовго притихнути. Усією цією війною найбільше порядкував *Володимир Мономах*. З року 1113-го він зробився великим князем.

Був це чоловік розумний, до всякого діла охочий і моторний. Та й справедливійший був за інших князів. Він дав державі трохи більше ладу, приборкав трохи удільних князів і примусив їх більше слухатися великого князя. Після його смерті (року 1125-го) великим князем зробився син його Мстислав. Цей ще вдержував

такий саме лад, як і його батько; а після його почалася колотнеча ще гірша.

Найбільше сварилися й гризлися за Київ: це був город найбільший і найбагатчий, столиця на всю державу, київський князь був над усіма найстарший,—кожному й хотілося доскочити Києва. Раз-у-раз князі воюються за його, однімають його один у одного, багато разів брали його військовим боєм, руйнували, палили, людей вирізували. І отаке діялось не рік, не два, а тридцять і п'ять літ (1146—1181) минуло ще на тому, що князі отак гризлися.

Звичайна річ, що від такого лиха держава зовсім занепадала. Хазяйство гинуло, бо за війною не можна було робити, а що й зробиш, то все пропаде. Відолашні люди, щоб не попасти в неволю або не згинути від меча, розбігалися. Південні стени були в руках у хижих кочовників; торгові шляхи стали небезпешні,—не можна вже було так їздити купцям на південь, як попереду; та й чим його торгуватимеш, коли кругом руїна? Торгівля пропадала. Київ збіднів і звівся ні на що. Один тодішній письменник так говорить про ті часи: „Рідко тоді гукали по руській землі орачі, але часто брякали ворони, ділючи проміж себе трупи, та розмовляли галки, збираючись летіти на поживу“.

Увесь край, колись гарний та багатий, ставав руїною.

VII. Північне князівство.

Дуже запомагли зруйнувати Київ і побільшали нелад у всій державі князі ростово-суздальські.

На північ од України жили зовсім чужі нам народці: Мері та Вєсь. Вони були финської породи, гово-

рили фінською мовою і жили своїм звичаєм, не таким, як у нас. Здавна вже українці й предки сьогочасніх білорусів, що жили в Київській державі, виходили в ті землі і там селилися. Де-далі таких виходьків ставало там усе більше та більше. Ті фінські народці були неосвічені, ніякого міцного ладу в їх не було та й тихі люде вони були, не войовиті. Через те оті зайди з нашого краю де-далі все дужче та дужче брали над їми гору. Наші князі підгорнули під себе той край і почали там і городи свої будувати.

Живучи наші люде вкуші з Мері та Вессю, понеремішувалися з їми. Финни повихрещувалися у християнську віру, наші почали женитися з фінками, а фінни з нашими дівчатами. Одні в одніх переймали звичаї; мову свою финни забували, а знов і наші люде багато дечого переймали від їх до своєї мови. З обох тих мов витворилася мова нова, зовсім окрема від нашої—*московська* (так її згодом названо). Ми говорили по старому, по вкраїнському, а вони вже по новому, по московському. Було вже два народи, одмітних обличчям, мовою, звичаєм, одежою. Тільки тоді ще і ми, і вони звалися однаково—Русь.

З цієї північної землі зробилося окреме князівство Ростово-суздальське, що належало до Київської держави. Воно було там, де тепер губернії: московська, володимирська, ярославська, нижегородська, костромська та тверська. Князювали там князі українські і слухалися київського великого князя. Помалу це князівство вбивалося в силу. Ще в ті часи збудував там город Москву син Володимира Мономаха—Юрій.

Сьому ростово-суздальському князеві дуже хотілося зробитися великим князем київським. Ото він і почав воювати Київ, щоб добути його. Год із вісім без уніну добувався він його, беручи собі на поміч інших князів, ще й закликаючи руйнувати рідну землю чужинців: угрів та половців. Двічі вже він брав Київ військовим боєм, двічі його відтіля вигонено, а він усе таки

добувався. Всю землю українську залито кров'ю, спустошено війною та пожарами, силу людей побито, і Київ той поруйновано, а Юрій усе не вгавав, усе бив на його. І таки добувся свого, запанував над Київом, як умер великий князь Ізяслав (1154). Та не довго покнязював, бо за три роки й сам умер.

Син його Андрій, на прізвище Боголюбський, уже не добивався Києва. Він його не любив, бо зріс на півночі—там йому було все любе й рідне, а в Києві чуже. Одначе й коритися Києву йому не хотілося.

Ставши князем у ростово-суздальській землі, він повигонив з неї своїх братів та небожів, порозгонив значніших бояр і намагався стати самовладним князем. Столицею своєю він зробив новий город Владимир на річці Клязьмі, все закрашав його та дбав, щоб він виріс та забагатів. Він хотів, щоб Владимир зробився столицею на всю державу з півночі та аж до півдня, а він, Андрій, став би великим князем, та тільки не в Києві, ні: він хотів з Владимира панувати над усією державою самовладно.

А щоб не стояв на заваді Київ, треба його зруйнувати, понизити, треба так зробити, щоб він звівся ні на що і не міг уже бути столицею.

Андрій знайшов зацінку та й послав свого сина Мстислава на Україну воювати Київ. До його пристало багато українських князів, що не завагалися знову нищити рідний край. Військо прийшло до Києва й обложило його. Київський князь, що теж Мстиславом звався, мало мав сили, не видержав і втік з Києва на Волинь. 8-го березіля (марта) року 1169-го Андрієве військо опанувало Київ. Суздальці, смоляне, чернігівці грабували город: церкви обдирали, а тоді руйнували й палили, те саме робили й з хатами, а людей різали старого й малого без жалю. Два дні руйнували Київ і зруйнували весь.

Багато разів і поперед і потім brano цей нещас-

ний город військовим боєм і руйновано. Та ніхто, навіть татари, не наробили йому такого лиха, як Андрія Боголюбського військо. Та й не диво: ті всі воювали Київ на те, щоб узяти його та й панувати в йому, Андрій же Боголюбський брав його на те, щоб зруйнувати й понизити.

І справді понизив, бо після тієї війни вже ніколи не піднявся Київ угору так, як був до того часу. Андрій Боголюбський посадив у Києві свого брата Гліба, а сам назвався великим князем та й почав порядкувати з Володимира всією державою, силкуючися робити все самовладно. Та його вбили власні його бояре, бо був дуже немилосердний.

Після його смерти князем ростово-суздальським став його брат Всеволод; і він так саме був великим князем, сидючи у Володимирі. Він назнарошки посварив проміж себе українських князів, щоб вони гризлися, на те силу марнували, а він міг би над їми всіми панувати. Почалася нова колотнеча і нова сварка за той нещасний Київ і серед того заколоту його знову страшенно зруйновано з початку XIII-го віку.

Ростово-суздальське князівство вбілося в велику силу, і тільки князівство Галицьке було ще дужим серед знеможеної української землі.

VII. Галицьке князівство.

Галичина або Червона Русь—то український край на самому заході української землі, по верховинах рік Дністра й Прута. У Київській державі вона здавна була відокремлена дужче, ніж інші країни. Як з'їздилися князі в Любечу, то Галичину віддано князям Василькові

й Володареві Ростиславичам. Володарів син Володимирко, хитрий та лукавий князь, зібрав під своєю рукою всю Червону Русь. Там були вже городи: Перемишль, Звенигород, Тереховля. Володимирко побудував собі город Галич і зробив його своєю столицею,—з того й край сей прозався Галичиною.

Князі на Любецькому з'їзді, як отдали Ростиславичам Галичину, то так урадили, щоб ні вони, ні їх потомки не змішалися вже до інших князівств, а мали собі свою Галичину та й годі. Через те Галичина стояла окремо від інших українських князівств і не встрявала в ті сварки та колотнечі, що були по всій Київській державі, її не воювано й війною не пустошено. Тим і люде тут убивалися в достатки, багатчали, де-далі ставало їм краще жити. Те тільки було погано, що викохалось тут таке сильне панство-боярство, як ніде по інших українських князівствах. Бо по всіх тих князівствах князі раз-у-раз переходили з одного уділу на другий, а з їми переходило й панство їхнє і через те воно не дбало за землю; а в Галичині князь усе сидів на одному місці, а з їм сиділи й бояре. Помалу вони пошдгортали під себе великі землі, поробилися багаті й дужі. Та ще й зразок собі брали з вельми дужого панства угорського та польського, бо Угорщина та Польша були сусідками Галичині. А вбившися в велику силу, бояре і народ притискали та й князя мали в своїх руках і не давали йому волі.

Володимирків син *Ярослав Осмомисл* (1152—1187) багато дбав про спокій та про лад у своєму князівстві, запомагав хліборобству, ремесству та купецтву, заводив школи. За його часів Галичина зробилася найзаможнішою за всі вкраїнські землі, князівство мало велику силу й славу. Та після його смерті почався великий нелад між його синами, а року 1198-го вимер увесь його рід. Тоді сусіда, волинський князь *Роман Мстиславович* прийшов з військом, узяв Галич і зробився галицьким князем (коло року 1200-го). Він завзято за-

ходився втихомирювати неслухняних галицьких бояр. Деякі з їх наложили головою, иншим довелось утікати. Народ радів з того, бо ті пани далися йому добре в знаки. Сівши міцно в Галичі, Роман з'єднав до купи в одну дужу державу Волинь з Галичиною. Тоді підгорнув під себе Київське князівство. Здавалося, що наново твориться могутча українська держава, і те тільки було їй на перешкоді, що осередок тієї держави був не в Києві, а аж на краю її, далеко на заході.

Роман воював щасливо з половцями, а на півночі з ятв'ягами та з литвою. Ім'я його стало широко славне поміж українським народом і по західно-європейських державах. Може бути, що сей розумний та смілий князь і завів би новий лад, нове життя в розруйнованій українській державі, та на лихо його вбито року 1205-го на війні з поляками.

Після його zostалися сини-малолітки: старшому, Данилові було три роки, меншому, Василькові—рік. Галицькі бояре були лихі на Романа, боялися, що й діти будуть такі, як батько, і не схотіли їх князями. Романова вдова мусила тікати з їми до угорського короля. Тим часом инші українські князі почали нападати на Галичину, а бояре запомагали то тому, то сьому, а найдужче хотіли сами панувати. Один з цих бояр, Володислав, так таки й зробився на який час галицьким князем. Тоді сусідні королі, угорський та польський, змовилися проміж себе поділити Галичину. Вони повінчали своїх дітей: угорського королевича-п'ятилітка з польською королівною трьохліткою та й посадили їх князювати в Галичі, а Володислава прогнали. Звісно, не діти там князювали, а угорський воєвода їх іменем. Він дуже знущався з українців і зневажав їх. Та й його, вкупі з тими королятками, прогнав новгородський князь Мстислав Удатний (1219) та й забрав собі Галичину. Угорщина не хотіла її попустити, і почалася колотнеча.

Тим часом старший син Романів—Данило вже під-

ріс і почав добуватися свого князівства. Він здобув собі частину Волині, потім одружився з Мстиславою дочкою, — мабуть думав, що Мстислав передасть йому Галичину. А той аж до смерти коловився за неї з ляхами та з уграми, та й оддав її таки уграм. Однак й Данило тим часом убивався в силу і після Мстиславої смерті (1228) був він князем уже мало не над усією Волинню; тепер була у його спромога добути собі назад своє галицьке князівство.

Та тут наступило татарське лихоліття

ІХ. Татарське лихоліття.

З початку XIII-го віку сталося нове лихо на українській землі: напали на неї монголи, чи інакше назвати — татари.

Сей народ здавна кочував по степах середньої Азії — на південь од сьогочасного Сібіру. Татари хліба не робили — не орали, не сіяли, а жили з того, що держали силу рогатої худоби, овець, коней та верблюдів. Пасучи, вони переганяли свої великі череди, отари й табуни з одного степу на другий, а за їми переходили й самі з своїми сем'ями. Через те в їх не було ні городів, ні сіл, а жили вони в шатрах чи курінях, обтулених зверху повстю, а в середині вибитих килимами. Топили просто серед шатра, і дим виходив через круглу дірку вгорі. Як отари, череди й табуни виносали степ на одному місці, татари розбірали шатри, складали їх на свої гарби та й перевозились на інше місце — перекочували.

На обличчя татари були не такі як, наші люде. З лиця були темно-жовті, вид широкий, короткий ніс був плескуватий, рот малий, а очі далеко одно від одного

та ще й навкоси, а такі вузькі, мов осокою попрорізувані. Лоб невеликий, кістки на виду попід очима дуже висувалися до вух, а вуха здорові; борода й вуси ріденькі й маленькі. На зріст не високі, на ході не швидкі, але дуже добре їздили верхи.—днювали й ночували на конях; у їх навіть жінки й дівчата добре верхи їздили.

Їли всяке м'ясо, навіть собаче й кінську здохлятинку, а пили кумис—таке пиття кисле з кобилячого молока. Тим кумисом можна було і впитись. Були неохайні, страву їли руками і обтирали руки об одягу, хоч би вона була й шовкова. Надівши раз одягу, ніколи не скидали, аж поки зноситься та сама опаде.

Віру мали свою. Вірували в одного бога, але кланялися ідолам, що стояли в їх коло шатер; кланялися ще сонцеві й небові, воді й землі і дуже шанували огонь. Чужі віри поважали, і коли який народ підгортали під себе, то віри його не займали і попів не вбивали.

Жінок мали по багато на одного чоловіка. Жінки робили тяжко, а чоловіки тільки знали війну та стріляння, та трохи коло скотини ходили.

Проміж себе були чесні і жили в злагоді, а всіми іншими народами страшно гордували і були до їх немилосердні, лукаві й брехливі.

Дуже легко витерплювали і холод, і голод, і це їм ставало в пригоді під час війни, а воюватися дуже любили. На війну йшли з луком та з стрілами, з сокирами, шаблями та з тими машинами, що їми стіни розбивають, як городі беруть.

З давніх давен татари жили невеликими ордами, і кожна орда мала свого хана, чи царя і дуже його слухалася. Один з таких ханів—Темучин повоював інші орди, підгорнув їх під себе, став ханом—царем над їми всіма (року 1206-го) і назвав себе Чингис-ханом, то б то: великим царем. Тоді пішов і повоював

Китай, Бухару та інші сусідні краї. Ніхто не міг одбитися від його, бо мав під собою незчисленні орди.

Хотілося йому повоювати землі ще й на захід сонця. Він послав двох своїх воєвод—Чепе та Субудая воювати на заході, коло Каспійського моря. Підбивши там під себе людей, рушили татари на Кавказ, а звідти в чорноморські степи,—там тоді сиділи половці. Татари напали на їх, побили, двох їх ханів убили, а третій—Котян, утік до свого зятя, галицького князя Мстислава Удатного, і просив його помочі. Він казав:

— Сьогодні татари одняли в нас нашу землю, а завтра заберуть і вашу, коли ви не зарятуете нас.

Мстислав скликав князів на раду, і всі пристали на те, щоб допомогти половцям. Посходилося військо. Татари прислали послів, і ті сказали:

— Ми чули що ви йдете на нас, понявши віри половцям. Та ми не на вас прийшли, ми не займали вашої землі, ні сіл ваших, ні городів ваших; ми прийшли на наших рабів та конюхів половців. Помирімося! А як половці прийдуть до вас, то ви їх бийте, а добро їх собі забирайте. Ми знаємо, що вони й вам дуже нашкодили,—за те їх і карасмо.

Та князі не поняли тому віри, бо половці розказали їм, що татари так саме й їх піддурили. Князі звеліли повбивати татарських послів і рушили походом на низ. Біля річки Калки, що тече в Азовське море, поблизу сьогочаснього Марнополя, вони стрілися з татарами. Та на лихо згоди проміж князями стало не надовго,—вони вже проміж себе посварилися. Мстислав галицький перший стрів татар, не сказав про це іншим князям та й кинувся сам битися. Татари погнали його військо назад, наскочили й на інших князів та на половців. Половці кинулись тікати, і татари страшенно побили українське й половецьке військо (року 1223-го).

Хто міг утекти,—втїк; а частину війська оточили татари. Три дні й три ночі одбивалися наші, а потім

татари їх піддурили: сказали, що пустять живими, аби покорилися. Наші послухались і вийшли до татар, а ті вирізали все військо, а князів, які були, пов'язали. Пов'язаних положили вони їх на землю, зверху на їх помостили дошки і сами на тих дошках посідали обідати і так їх подавили. Потім пішли слідком за нашими втікачами, а йдучи все руйнували й вибивали людей. Одначе, не дійшовши кільки верстов до Київa, чогось завернулись назад та й зникли геть у своїх закаспійських степах.

А князі чинили те, що й попередю. Де б зібратися на раду та помиритися та поміркувати, як би оборонити землю, коли б татари знову напали,—вони сварилися та гризлися, як і попередю, руйнуючи рідну землю до краю, одбіраючи в народа і ту силу, яка ще була в його. Серед цієї сварні вони й не зчулися, як насунула на Україну татарська хмара вдруге, і сього разу ще страшніша, ніж перша.

Після Чингис-хана Темучина царював у татар його син Огодай. Він оддав небожеві своєму Батисві землі на північ та на захід од Каспійського моря. Та їх іще треба було завоювати. Року 1236-го Батий з трьомастами тисячів татар вирушив на північ—у Московщину. Він повоював там усі городи: Рязань, Москву, Владимир, Суздаль, Торжок і всю землю цю підгорнув під себе. Тоді завернув у чорноморські степи добивати половців. Року 1238-го він їх зовсім побив, частина їх зосталася там же в степах під татарами, а ще більше—втекло в балканські землі та в Угорщину і там оселилося.

Потім Батий почав воювати лівобічну Україну, зруйнував Переяслав та Чернігів, людей вирізав, а частину погнав у неволю в степи.

Татарам дуже хотілося забрати й Київ. Хан Менке, Батийів небіж, поїхав з Чернігова подивитись на Київ і став за Дніпром проти города, в Пісочному городку. Високо на горі стояв перед їм Київ, захищений білою

мурованою стіною. З-за муру блищали золотими банями київські церкви, визирали покрівлі високого князівського терема, а внизу миготів Поділ. Вразила хана тая краса, що їй не бачив він такої. Він послав до киян, щоб вони віддали йому город. Кияне не послухалися.

Менше вернувся до Батия, а на другий рік Батий рушив на Київ з усією ордою. Татари вирушили пізньої осені, бо дожидалися, поки замерзне Дніпро. Вони перейшли його по льоду і як хмара облягли Київ. Скрипіли татарські гарби, ревли верблюди, ржали коні,—той галас і скрип був такий великий, що глушив у городі людський голос.

Тодішній київський князь Михайло втік з Києва, не діждавшись його татар. Київ забрав собі князь Данило галицький, та сам у йому не zostався, а посадив там порядкувати свого тисяцького Дмитра.

Татари напали на Київ з півдня, де ріс густий ліс, і стали брати браму. День і ніч били вони в стіни тими машинами, що їми стіни розбивають,—аж поки таки розваляли їх. Кияне, за Дмитровим приводом, сміло відбивались од татар: одні з їми билися на зруйнованих мурах, а інші тим часом висипали позад їх нові шанці, земляні вали, а тоді всі заховалися за їми.

Прийшла ніч. Татари почували між мурами й тим валом. Тим часом городяне позносили своє добро в Десятинну церкву, поставили круг неї дерев'яну стіну та й заховалися там. Татари вступили в город і скоро зруйнували ту стіну. Люде кинулись ховатись од їх на хори в Десятинну церкву. Величезна церква не видержала такого натовпу і завалилась, побивши сиду народу. 6-го грудня (декабря) 1240-го року татари опанували весь Київ, спалили його і вирізали мало не всіх людей. Одначе не вбили тисяцького Дмитра: пораненого взято його в бран, і Батий помилував його, дивуючися з його мужности.

З Києва Батийова орда рушила на захід, на Волинь.

Князі кинулись тікати куди хто. Татари потопом ішли по українській землі, заливаючи її кров'ю, палючи, руйнуючи. Через Волинь та Галичину Батий пройшов і Угорщину. Але там зустріло його чеське військо та добре побило. А тут ще він довідався, що великий хан Огодай умер, а замість його зробився ханом Батийв і його рід—Гаюн. Батий повернув назад. Року 1242-го він перейшов через Галичину, Волинь і Київщину і осівся в степу над низовою Волгою. Там збудував він собі становище і назвав той город—Сараї. Город сей зробився столицею нового татарського царства, що звалося Золотою Ордою. Коло цього Сараю кочувала найбільша орда, а три інших ходили по Донщині та по обох берегах Дніпра в степу.

Спершу хан Золотої Орди слухався великого хана, що жив у Азії. Та згодом, року 1260-го, чингисове царство розпалося на окремі царства.—тоді хан Золотої Орди зробився зовсім самостійним і став найдужчим з монгольських ханів.

Україну й Московщину мав він під своєю рукою. Ладу татари в нас не переміняли,—він zostався той, що й був. Князі так саме князювали над своїми землями, тільки що повинні були коритися ханові. Вони мусили їздити в орду кланятися йому, а під час війни повинні були допомагати йому військом. Хан кожному князеві давав на князювання „ярлик“—такий писаний дозвіл князювати, а без цього не можна було й князем бути. За це князі повинні були давати ханові, його жінкам та його панам дорогі подарунки. А весь народ повинен був платити данину, податі, татарам. За це для цього списано було всіх людей. Татарські урядовці (чиновники)—баскаки з військом пильнували, щоб усі давали данину; а хто не давав, тих карали, били й однімали в їх дітей. Віри ж і попів татари не займали,—все zostавили так, як і було, і навіть у Сараї, коло самого хана, була християнська церква, де поше вільно працювали службу.

Тяжка була ся неволя нашому народові, та тільки ж і треба сказати, що добре йому залили за шкуру ста й свої князі. Не хто ж як вони своїми сварками та війнами так знеслили край і народ, що вже не міг від оборонитися від ворога. І так вони донекли народочі, що як настали в нас татари, то народ почав одкидатися од князів. Городські громади не стали їх слухатися і давали подать просто татарам, а не їм. Людям легше було терпіти татарське панування, ніж те лихо, якого звалили від своїх князів, бо ті князі дбали тільки про добро, а народ руйнували та мучили. Це дуже не обалося князям, що народ од їх одкидався, вони мали його знову привертати,—руйнували городи й ла, вирізували людей,—щоб заграхати, щоб не смів іхто так робити. А народ сьогодні скориться, а завтра знову одкидається.

Так уся українська земля стала розпадатися тепер на окремі громади, а порядок у їх давали або свої дрібнесенькі князьки, або рада з старших людей. Вертався той лад, який був у старовину, як ще не було добре складеної держави.

Цьому запомагало ще й те, що й князів де-далі, то все більше та більше множилося, а кожний же хотів мати свою пайку землі, своє князівство. Через те вся українська земля поділилася на дрібнесенькі князівствечка.

Звісно, ні один такий князь не міг мати великої сили. Та й татари не пускали нікому з їх у силу вбиватися. У сей час тільки одна частина української землі—князівство Галицько-Волинське було справді дужою державою.

Х. Галицько-Волинська держава.

Уже сказано було, що як умер галицько-волинський князь Роман, то синів його, Данила та Василька, галицькі бояре вигнали з Галичини, і почалася довга колотнеча за князівство. Данилові було вже літ із 30, як він, укупі з братом, опанував знову Волинь, а потім почав підгортати під себе й Галичину.

Цього свого діла не покидав Данило й під час татарського лихоліття. Року 1245-го він побив угорців, що все зазіхали на Галичину і вже міцно запанували над нею. Волинь він оддав меншому братові Василькові.

Се не шкодило ні трохи Данилові, бо брати жили у великій згоді, робили завжди одностайно.

Данилові хотілося підгорнути під себе й Київ, і всю Україну, визволивши її з під татарської руки. Та зробити се було йому трудно. Люде вже не няли віри князям, не хотіли їм коритися, бо легше їм життя здавалося під татарами, ніж під князями. Українські князівства і громади на сході України слухалися татар, але Данилові поки щастило вдержуватися самотійно. Та прийшло лихо й на його.

Якийсь князь порвався відняти собі Галичину в Данила, і татари стали йому запомагати. Данило мусив їхати до Батия (року 1245-го), бо боронитися не було сили. Батий прийняв його прихильно, але сказав:

— Даниле! чому так пізно приїхав? Але добре, що хоч тепер прийшов! Чи п'єш ти чорне молоко, наше пиття, кобилячий кумис?

— Досі не пив,—каже Данило,—але тепер, як звелиш, то питиму.

— Ти вже тепер наш, татарин,—каже на те хан,—то пий же й наше пиття.

Мусив Данило пити. Хоч згодом хан прислав йому вина, кажучи:

— Не звикли ви пити молоко,—пий вино!

Три тиждні пробув Данило в Орді. Довелось призвати себе підручником татарського хана, але за те зостався він князем на всі свої землі, як і був.

Тяжко було Данилові схилитися перед ханом, під йому душу той сором. Він таки думав одбитися від татар. Почав він зміцняти городи, щоб під час війни більша була оборона. Надумав він зібрати спілку християнських державців, (царів) проти татар.

Він оженив свого сина Лева з дочкою угорського короля Бели, другого сина—з дочкою литовського князя Миндовга; заприятелював ще й з польським королем, а годі з папою римським,—папа ще й коронував Данила на короля. Данилові все хотілося підмовити цих своїх могучих приятелів, щоб вони пристали до його та гуртом ішли бити татар і вигонити їх з української землі. Одначе святи й приятелі помочі не давали й не дали. Данило побачив, що коли хоче що робити, то повинен робити сам.

Він і почав ходити з військом на східню Україну та підбивати під свою руку „людей татарських“—то б то тих людей, що корилися не князям, а татарам. Він руйнував городи, убивав людей, щоб присилувати народ коритися собі. Відолашні люди по неволі корилися, поки Данилова сила була, та ще більше ненавиділи і Данила й усіх князів. Замість щоб гарними порядками, клопотом та дбанням про людей прихилити до себе народ та вкуші з їм визволятися від татар, Данило ще більше його проти себе обурював.

Побачивши хан, що Данило підбив під свою руку чималу вже частину східньої України, злякався. Страшно орді стало, щоб Данило й справді не наробив їй шкоди. Хан послав на Україну свого воїводу Бурундая з великим військом. Бурундай прийшов на Волинь мов би приятель, а як став уже там, тоді почав вимагати від Данила й Василька, щоб вони зруйнували всі фортеці (врі-

пости), що поробили по городах. Брати не мали сили встояти проти татар, і року 1259-го сами мусили загадати своїм людям поруйнувати й попалити ті фортеці.

Це тяжко пригнітило Данила. Він побачив, що не переможе татар, дуже зажурився і незабаром з тії журби і вмер (року 1264-го).

Син його не міг удержатися в такій силі, як батько. З початку 1320-тих років померли обидва Левові сини без синів. Після їх смерти за Галицько-Волинське князівство знов починається змагання: змагаються князі польські, литовські, угорські... І так було аж доти, поки з одного боку Литва, а з другого Польща підгорнули під себе і се князівство та й інші українські землі.

Та поки почнемо про се розказувати, треба ще поглянути на те, який був державний лад в українських землях в XI—XIII віках та як тоді жили там люде.

XI. Державний та громадянський лад на Україні в XI, XII та XIII віках.

Від часів Володимира Великого такий у нас лад був, що по всій Київській державі князував один князівський рід і ніхто инший на те князування права не мав. Вважалося, що наче б то всі князі—одна сем'я, всі проміж себе брати, всі рівні, тільки що старшим більша честь та кращі уділи, а слухалися всі старшого київського князя—як батька. Та се тільки так казано, а справді, то воно було инакше. Київського князя слухалися инші князі тільки тоді, як він міг присилувати їх до того; проміж себе князі гризлися, жили як вороги а не як брати; більша честь та більший уділ бував не старшому, а дужчому.

Кожен князь на своєму князівстві порядкував сам собі, як хотів,—до того ані великий князь, ані який инший не мішався. У середині свого князівства князь мав діло тільки з своєю землею, з вічем.

У тов час, про який говоримо, князі дуже притисли віче. Попереду народ сам собою порядкував, збираючись на віче, а князь повинен був його слухатися; під час же удільних князів це перемінилося. Князь із своїми панами та з військом забрав собі до рук увесь державний порядок і суд, а вічу не попускав. Народ помалу і сам звик до того, що все робить князь і має право все робити. Звісно, як приходило яке лихо, то й віче голосно озивалося: вимагало від князя того або сього, проганяло одного князя та закликало до себе иншого. Та все це бувало тільки іноді, часом, дуже зрідка, як щось надзвичайне трапиться; а звичайно, то воно так бувало, що князі сами проміж себе рішали, де кому князувати, а віча й не питалися. Та і в инших справах князь порядкував, як хотів, і віче проти того не змагалось. Що правда, люде були такої думки, що віче має право мішатися до порядкування всіми справами в князівстві, та мішалось воно до цього тільки в надзвичайних випадках. Коли віче побачить, що дуже вже щось не до-ладу діється, воно вмішається до діла, направить що треба, коли зможе, а тоді знову все віддає до рук князеві,—само ж не порядувало.

Звичайно, віче скликав князь, як йому треба було від його якої помочі, треба було довідатися, чи обстануть за його люде в якійсь справі. Найбільше це бувало тоді, як князь, починаючи війну, хотів знати, чи піде до його народ у військо; як віче казало, що воюватися не будуть, то доводилось князеві покидати свій замір, бо з самим своїм військом він не міг нічого вдіяти.

Та віче так саме міг скликати й кожен чоловік. Упорядкована ця справа не була: не було ні днів таких визначено, коли віче могло зібратися, ні місяця за-для

того. На віче могли сходитися всі городяне й пригородяне, а рішали всі повноправні громадяне—батьки сем'їв. Рішали більшістю голосів: чого хотіла більшість людей, те й роблено. Пригороди повинні були слухатися того, що постановлено на вічу в городі, хоч би їх заступників того разу на вічу й не було.

По за вічем же князь вільно порядкував усім. Міг він подарувати своє князівство, поміняти його на інше, одділити частку з його іншому князеві; міг своєю волею починати війну і робити мир, сам він і військом порядкував. Князь видавав закони й накази, він сам настановляв урядовців (усяких начальників), вони повинні були робити те, що він зведить; князь порядкував і судом, і державними грішми, накидав нові податки або переміняв старі, багато де в чому порядкував і в церковних справах.

Князь одначе повинен був радитися з *болярською радою*, з своїми панами-боярами, розказувати, що він та як думає робити і питатися їхньої поради. Звичайно князі так і робили, але й болярська рада була не впорядкована, і князь часом радився тільки з тими боярами, з якими сам хотів. Та все ж і гребувати боярством, не зважати на його він не міг: йому вигодно було, щоб воно стояло за його у всіх справах, щоб пани й військо запомагали йому проти народу, як що віче схоче зробити щось по своєму.

Військо князівське звалося тоді „дружиною“, і князь порядкував їм, як знав. Воно мало від князя плату—трохи грішми, а то більше харчем, одежею та іншими речами. Було воно звичайно кінне. Військо се не було велике: менші князі мали чоловіка по сто або й по двісті, у більших було по кілька сот, а то тисячу чи й більше. У похід брала з собою „дружина“ багато слуг. Та все ж, і з цими слугами, було це за-для війни дуже мала жменя. Окрім того й сам князь міг набірати до війська охочих і набірав їх часом багато. На війну ко-

жен такий вояка споряжався своїм коштом—часом конем верхи, а часом і пішо. Як під час війни в поході треба було збирати військову раду, то відбувалася вона в князя з усією „дружиною“, а бувало, що до ради приставало й усе земське військо, і часом така рада змушувала князя й зовсім покинути війну.

Княжий двір, то б то ті урядовці, начальники, які були коло князя, порядкували і князівським хазяйством, і державними справами. Державні гроші і свої власні князеви гроші мішались—уживав князь з одного гамана гроші і на свої, і на державні справи. Гроші приходили з податків та з інших оплатків. Податки brano не самими гріними, а ще й звірячими шкурами, медом та всяким іншим господарським добром. Були ще й усякі відбутки, напр., як князь із „дружиною“ їздив по князівству, то люде повинні були їх усіх годувати; так саме люде громадою повинні були будувати городи, гатити греблі, рівняти шляхи, робити мости. Ще прибуток був од суда: всякі штрафи та інші судові кари гріними. За те, що люде торгували, брали з їх князівські урядовці мито по торгах, а по мостах та шляхах брали мито за те, що їздили. По корчмах продавано мед—і за се плачено до книзівської скарбниці. Багато прибутку було з війни, як брато на війні здобич або як накидали на повоійований народ щось заплатити. До всього цього додавались прибутки з звірячих ловів (що звіра ловили й били) та з князевих маєтків. Усі ці гроші витрачались на княжий двір—на самого князя й на його урядовців, на „дружину“, на підмогу церкві.

Сільські та городські громади порядкували сами собою і до їх справ князівські урядовці мішались дуже зрідка. Громади сами доглядали за порядком, сами збирали податі, подекуди сами й суд судили—усією громадою.

Опріче громадського суду був ще суд княжий: спершу він був по більших городах, а тоді де-далі все

дуже ширився. Той, хто позивав, сам повинен був робити слідство, приводити свідків та навіть і обвиноваченого, а судив княжий урядовець. Кари показано було в писаній збірці законів, а присуд виконував сам позовник. Окрім громадського та княжого суда був ще суд панський (у пана над своїми рабами) та церковний— над духовенством та в справах про віру.

Церковні справи впорядковано на зразок того, як се було в Візантії, і було тодішнє попівство на Україні під рукою в константинопольського патріярха. Митрополитів присилано з Греції греків, а єпископів вибирали звичайно князі здебільшого з українців. Князі мішалися до порядкування церковними справами, а церква, так саме, як і в Візантії, була у князів у послузі.

Громадянський лад був тоді такий.

Коло князя були „княжі люде“—його військо, що звалося „дружина“. „Дружинники“ вважали себе не за наймитів, не за покірних слуг князеві, а за його товаришів, помішників, що мали право знати про його справи й заміри. Щоб в князя було,—те добув він через „дружину“, то мусив і ділитися з дружиною всім, що мав. І умова в дружинника з князем була вільна—служив він у його доки хотів, а не схотів,—зараз міг його покинути і піти до когось іншого.

В дружині були старші пани—„княжі мужі“ або бояре; були й менші, що звалися „отроками“ або „дітськими“. З „княжих мужів“ князь настановляв усяких урядовців (начальників)—у військові й по-за військом; з „княжих мужів“ збиралася прибічна рада князівська, що з нею князь повинен був радитися в усяких справах. „Отроки“ були звичайні вояки; як не було війни, то вони мали якесь інше діло при княжому дворі або були помішниками „княжим мужам“, старшим дружинникам, у їх справах.

Дружина могла бути не в самого князя: бували дружини і в значніших бояр,—звичайно дуже невеликі.

Дружина держалася князя і переходила з їм із князівства на князівство. А як князі стали довше сидіти на одному місці, то й у дружині ставало все більше та більше не мандрованих, а місцевих людей. І далі вже зробилося так, що деякі урядові посади почали переходити з батька на сина,—князь за́м залюбки набірав собі княжих мужів з місцевих людей, бо через те певніше й міцніше міг усидіти на князівському місці. Звичайно до дружини брав князь людей з панства; але траплялося, що в дружині бували люде й з поповіства або й з мужиків, хоч їх панські товариші й поглядали на їх скрива. Опріче того, при дружині було багато слуг,—здебільшого всі вони були невільниками.

Крім княжих панів-бояр, були ще пани-бояре не княжі, земські. Все то були багаті люде, з великими землями та іншими мастками. Звичайно вони тягли в один гуж з князем. У боярства права були мало чим більші проти простих городян та селян—вони з їми були рівноправні; одначе боярство було багате і через те мало силу велику в державі,—тим то прості городяне й селяне багато де в чому повинні були коритися йому.

Прості городяне, міщанство, були справжніми городянами тільки по великих городях, а малі городи були простісінькі собі села, тільки що пообгороджувані,—тим то й люде в їх були здебільшого звичайними хліборобами. Уже було казано, що городяне мали своє віче, і постанов того віча слухалася вся округа; городи тоді в нас пишно порозцвіталися,—тим то і городяне в державному житті мали велику вагу і голос їх був геть чутніший, ніж селянський.

Серед *селян* поперед усього були вільні хлібороби, що сиділи на своїх землях і самостійно на їх хазяйнували. Звалися такі хазяїни *смерди*. Це вільне селянство мало всі громадянські права, само порядкувало своїми справами, само судило своїх людей громадським судом. Воно платило податок до княжої скарбниці і відбувало

відбутки роботою: будувало городи, рівняло шляхи, мостило мости, а подекуди, як що жило поблизу княжих дворів, давало часом і підводи, або виходило до князя на косовицю чи на жнива. Як ворог дуже нападав на край, була небезпека велика,—повинно було й це селянство ставати до бою.

Опріче цих селян, були ще селяне безземельні,—звалися вони *ізоями*, *сябрами* або *закупами*. Вони або хазяйнували на чужих землях, або наймитували. Були вільні, але прав уже менше мали: *закуп* не міг бути на суді свідком, хиба в малих справах, а як що він наймитував, то пан міг його й карати—„за діло“,—то б то тоді, як панові здавалося, що треба. Жити таким закупам у панів було не легко, тим то траплялося, що вони від панів утікали. Але за такі втеки була кара: як що піймають утікача, то він уже перестає бути вільною людиною, а робиться невільником, рабом у того пана. Коли наймит прошкодиться чим, то повинен за шкоду заплатити панові штраф; а як нема чим заплатити, то знов таки ставав він у пана вже невільником. Такий був закон, і тим законом пани дуже притискали наймитів: загубив чоловік або збавив який струмент, або здалося панові, що він погано робить, або ще що,—от уже й штраф плати. А з чого наймит платитиме? Нема з чого, і повертає його пан у рабство.

Попереду вже казано було, які повсякчасні війни та колотнечі були в ті часи по всій українській землі. Через оті війни дуже руйнувався добробут народній: людей робочих одривали від роботи, хати і все добро їх пускали з димом пожарами, хліб по полях витолочували. Перейде війна, затихне, почне чоловік знову збиватися на хазяйство тяжкою працею-крівавицею,—аж тут нова буря налітає: знову князь князя воює або печеніги чи половці наскочили,—і знову все гине. Через отаку біду спустошилася земля вкраїнська, збідніли хлібороби, і доводилось їм збувати свою землю багачам, а самим їти наймитувати. Позичить такий чоловік у кого грошей, за-

виноватить кому,—дуже тяжко йому збутися тієї позички: проценти на позику були тоді дуже великі: як п'ятнадцять процентів на рік, то то було ще й по божому, ще й не багато. Трудно чоловікові заплатити,—він починає оплачуватися роботою, одслужувати свою позику. А тим часом ще завинуватив або пана розгнівив та пан на його штрап наклав, заплатити нічим—от уже й повертають його в рабство, в неволю.

У законі було списано—коли саме люде стають рабами: коли вільна йшла за раба або вільний женився з рабою,—ставали й вони невільниками, як що не вимовили собі попередку права на волю; так саме невільником ставав той, хто вступав у двірську службу, не вимовивши собі волі; повертали в неволю й збанкрутованого купця, а грішми, за його взятими, платили тому, кому він був винен; закупів-наймитів, як знаємо, повертали за всячину в неволю, також і за крадіжку; найбільше ж забирали в неволю люде під час війни. Невільники були люде безправні; перед законом невільник за свої вчинки не одвічав, але пан міг карати його як хотів, міг робити з ім що схоче—замучити, вбити, продати,—закон до того не мішався.

Добре жилося в ті часи князям, княжим урядовцям, дружині, боярам та всяким багатириям, духовенству; а дуже тяжко було робочим людем, за всіх найтяжче—невільникам-рабам.

XII.

Які права й звичаї громадського життя були в наших тодішніх люде, видно подекуди з збірки законів, що зветься „Руська правда“,—там списано про ті кари, якими суд повинен карати за злочинства, за лиходійства. Кари найголовніші були такі: помста і грошова кара.

Коли вб'є чоловік чоловіка, то за вбитого може мститися його брат або син, або батько, або небіж,— може хоч і вбити винного. Коли покривджений помстився до судового присуду, то суд рішав, чи мав він право так помститися, чи ні, і чи не треба було самого местника покарати за ту помсту; коли ж помсти ще не було, то суд міг сам постановити, що покривджений має право помститися. Коли местника не було, або він зрекався мститися, тоді за злочинство карано грішми, штрапом. Штрап плачено і покривдженому, і на уряд. У византійській імперії закон дозволяв судові карати людей на смерть. Уряд київської держави, переймаючи багато дещого з Візантії, хотів переняти й цю річ, і кілька разів захожувався завести і в нас судову кару на смерть. Одначе український народ уже і в ті часи був до такої кари дуже неприхильний, і через те закон про неї ніколи не міг удержатися: що заведуть його, то й скасують. Навіть кара на тілі була тільки для рабів-невільників.

У сем'ї лад був такий. Найстаршим був батько, він усім порядкував. У старовину, до християнства ще, був такий звичай, що можна було чоловікам мати по скількись жінок. Християнство не встигло ще зовсім винищити цей звичай, і через те траплялося, що чоловік, опріче шлюбної жінки, мав ще й одну, чи й більше жінок не шлюбних. Чоловікам була тут більша воля, ніж жінкам.

Одначе жінки зовсім не були невольницями, вони мали ті самі права, що й мужчини; коли хто вбивав жінку, то платив за неї таку саму кару грішми, як і за мужчину, тільки як що чоловік убивав свою жінку за зраду,—тоді платив половину кари. Звичайно в сем'ї старшував чоловік, одначе й жінка мала там велику силу і раз-у-раз мішалася і до чоловікових справ, а княгині мішалися й до порядкування державними справами. Як умірав чоловік, удова ставала в сем'ї головою і порядкувала всею сем'єю.

Усе добро, після батькової смерті, спадало матері й синам; дочкам здебільшого нічого не давали, бо

вони вже взяли своє, ішовши заміж.—хйба що мати часом зоставляла свою частку дочці. Сини ділили батьківщину нарівно, тільки батькова хата й двір неділені припадали меншому синові.

Де в чому переміяло потроху звичаї християнство. Воно ширилося помалу, приладновувалося до старої віри, перемішувалося з нею. Наприклад—старі свята, приладнавшись ім'ям до християнських, жили й далі, не виводилися. Духовенство силкувалося їх винищувати, та не дуже з тим щастило, бо деякі з їх подоживали й до наших часів. До християнських святих притулялися прикмети старих поганських богів: Перун гремів громом, а тепер се діло приділили святому Іллі, наче б то він їздить небом та й грюкотить,—ото й грім; бог Волос беріг скотину, а тепер сю роботу дали св. Власієві и т. и. Старі поганські обряди позлучалися й попереплутувалися з обрядами християнськими: напр., у старовину на могилі померлого справляли *тризну*, а тепер на могилках поминають померших родичів і т. и.

Звичайна річ, що легше переняти обряд релігійний, ніж ті погляди, ті правила, яких вимагає релігія. Так було і в нас, що зверху люде були християнами: ходили до церкви, молилися, хрестилися, признавали християнського Бога, а їх звичаї та змагання зоставалися такими, якими були й поперед, ще до християнства. Князі, напр., будували церкви й монастирі, возили за собою домові церкви й попів, а в своєму житті а ні трохи не зважали на закон християнської любови й братерства,—ми ж бачили, як вони робили і з народом, і сами проміж себе, з своїми ж братами. У церковних проповідях тодішніх часто докоряють наших предків, що вони були немилосердні до людей, а надто—до слуг і рабів, убивали один одного, піймали і т. и.

Та звісно—де в чому таки й християнство запомагало, щоб переміялося на добре. Люде вже починали

соромитися своїх лихих учинків: коли й робили їх, то ховалися з їми; проповідь християнської любови трохи таки запомогла тому, що пани стали милосердніші до челяді, поменшало трохи й розпусти і т. и.

Одна річ пішла в нас через християнство дуже широко, це чернецтво, монастирі. У Византії в ті часи було дуже багато монастирів, і панувала така думка, що чернецьке життя—ото тільки й є справжнє християнське життя, а всяке инше, то грішне. Ці погляди християнство переносило й до нас на Україну. Уже в половині XI-го віку було в Києві чимало монастирів. Найважливішим з їх скоро зробився—Печерський. Його завів (в XI віці) чернець Антоній, а впорядкував на византійський зразок другий чернець—Феодосій. З цього монастиря по всій українській землі розходилися думки про чернецтво. І де далі, у XII та в XIII віках, чернецтво ширилось у нас усе більше та більше. У самому Києві в XII віці було щось із 20 монастирів. Кожен видатніший князь силкувався завести монастир, а чимало їх заводили й самі ченці. Погано було те, що монастирі ширили думку, мов би то тільки чернече життя й угодне Богові: такі думки одвертали людей од звичайного громадського життя, привчали дивитися на його згорда, не дбати, не клопотатися про те, щоб краще його впорядкувати. Гарного ж од монастирів було те, що ченці, маючи багато вільного часу на науку, часто бували письменні, і від їх письменство, освіта помалу ширилися й між громадськими людьми.

Уся книжня та шкільна справа прийшла до нас із Византії вкупі з християнством. Щоб добре навчатися християнства, треба було читати книжки про віру,—на те й учено людей письменства.

Школи були при монастирях та при великих, кафедральних церквах. Учено тільки читати, а хто хотів вищої науки, то той ще вчився писати й лічити (рахувати). Хто ж хотів засягти найвищої науки, той навчався грецької мови, читав книги грецьких письменни-

ків і силкувався й сам писати на такий зразок, як вони. З інших наук по школах мало що чути було; коли хто хотів ще щось знати, той уже добував собі знання, читаючи книги.

Дуже мало знаємо, що саме писали наші письменники в той час. Друкарень тоді ще не було, книг не печатали, а тільки писали їх. Тепер книжки друкують скільки схочуть штук: тисячу, десять тисячів, сто тисячів,—це легко зробити. Через те кожне писання широко розходить ся поміж людьми; а тоді книги переписували, а переписуючи багато не напишеш,—тим то кожного писання було тоді між людьми потроху. А було війн багато, пожарі та руїни,—рукописи ті гинули, і до нас дуже мало доходило з того, що тоді писалось.

Перші книги привезено до нас з Византії— вони були грецькі або поперекладувані з грецької мови; всі вони говорили про віру, про церковні справи, або подавали церковну науку про те, як треба жити. Через те й письменники на Україні теж почали про таке писати.

Найбільше писано проповіді, церковні науки та життя святих, силкуючися складати їх на грецький зразок, не виявляючи нічого свого. Більше свого виявлялося в писаннях історичних—у літописах та в інших, де розказувано історію нашої землі. З цих писаннів ми найбільше й довідалися, що діялося в нашому краї в ті старі часи.

Казано вже, що писали це більше духовні люде, ченці. Але часом бралися до писання й люде світські, складаючи поетичні твори (пісні, то що). З цих писаннів до нас дійшли самі уривки і один тільки твір масмо цілий: „Слово о полку Ігоревом“. Це оповідання про похід на половців князя Ігоря Новгородсіверського та інших українських князів,—дуже гарно й талановито зложена поема.

Разом з освітою книжною поступалися ми наперед і в усяких умілостях. Те, що позоставалося від тих часів, показує, що в нас уже могли мурувати дуже гарні

будівлі, викладати з кольористих камінців малюнки (мозаїка) малювати всяке малювання, вирізувати на камені, виробляти з металу й дорогого каміню коштовні й штучні речі (серги, перстінні, наручники і т. и.). Навчилися ми це робити від византійців, од східніх народів і по-троху від західніх. Та українські майстри не наслію робили слідком за своїми вчителями, а перетворювали по своєму, навчалися робити ще краще. Коли порівняти в XI та XII віці вироби наші з західно-європейськими, то можна побачити, що вкраїнські вироби далеко краще зроблено.

Все це показує, що в ті часи, в XI, XII та XIII віках, і в книжній освіті, і в усяких умілостях, у всій культурі ми не то не були позаду інших народів, а багато декого ще й випередили. Видко було, що тут виявляється хист, здатність, сила і що все це розвивається. Та тільки те було горе, що вся ця освіта, вся ця культура ширилася серед самого панського, багачького гурту, а до народу робочого доходило її мало. Через те, як занасталося державне життя, як звелося ні на що багате боярство,—то занасталося і вся ця культура. Зосталося з неї тільки те, що переняв собі народ, та було сього мало і було воно дуже мизерне.

Книги Б. Грінченка.

- Писання. Т. I. Поезія. К. 1903. Ц. 1 р. 50 к. і 2 р.
Писання. Т. II. Проза. К. 1903. Ц. 1 р. 50 к. і 2 р.
Соняшний промінь. Повість. К. 1906. Ц. 70 к.
На роспутті. Повість. К. 1907. Ц. 75 к.
Серед темної ночі. Повість. К. 1909. Ц. 75 к.
Під тихими вербами. Повість. К. 1910. Ц. 85 к.
Брат на брата. Опов. Львів. 1910. Ц. 80 сот.
Оповідання. Чер. 1898. Ц. 35 к., на кр. пап. 75 к.
Хатка в балці. Ч. Ц. 35 к., на кр. пап. 75 к.
Драми й комедії. Т. I. Ясні зорі. Др. на 5 д. Нахмарило.
Ком. на 3 д. Степовий гість. Др. на 5 д. Т. П., Серед
бурі. Др. на 5 д. Арсен Яворенко. (На громадській
роботі). Др. на 5 д. На новий шлях. Др. на 5 д. К.
1909. Ц. 85 к. за кожен том. Всі п'єси дозволено
до вистав.
На новий шлях. Др. на 5 дій. К. 1906. Ц. 30 к. Дозвол.
до вист. 5 юля 1906. (Праг. Вѣстн. 1906. № 141).
Миротворці. Жарт на 1 дію. Ц. 10 к. Дозв. до
вист. 27 авг. 1908. № 7896.
Сам собі пан. Опов. К. 1810. Ц. 3 к.
Батько та дочка. Опов. 5 к.
Підпал. Опов. 3 к.
Хата. Опов. К. 1904. Ц. 4 к.
Без хліба. Опов. К. 1904. Ц. 4 к.
Нелюб. Опов. Ц. 5 к.
Сестриця Галя. Опов. Ц. 5 к.
Манько. Опов. Ц. 2 к.
Каторжна. Опов. Ц. 5 к.
Олеся. Грицько. Украла. Опов. К. 1909. Ц. 5 к.
З загадок про дитячі літа. Опов. Ц. 15 к.
Під сільською стріхою. Вірші й опов. Ц. 15 к.
Пісні. X. 1885. Ц. 25 к.
Під хмарним небом. Льв.
Байки. Ц. 15 к.
З народнього поля. Три казки віршом. X. 1887. Ц. 6 к.
Скарб та другі вірші. К. 1891. Ц. 5 к.
Книга казок віршом. Од. 1896. Ц. 15 к. і 25 к.
Покинута в лісі дівчина. Казка віршом. Ц. 7 к. і 10 к.
Смілива дівчина. Казка віршом. Ч. 1905. Ц. 4 к.
Чия робота важча. Казка віршом. Ц. 5 к.
П. А. Кулишъ. Біографический очеркъ. 25 к.
А. М. Кулишъ. (Ганна Барвінок). Біогр. очеркъ. 15 к.
Е. А. Крымскій, какъ украинскій писатель. 25 к.
Петро Кузьменко. X. 1908. Ц. 20 к.
Старинный малорусскій письмовникъ. 25 к.
Неосторожность въ важномъ дѣлѣ. 20 к.
Тяжким шляхом. Про українську пресу. К. 1907. Ц. 15 к.

- Народные спектакли. Ч. Ц. 25 к.
Перед широким світом. Про книгу й театр на селі. 1 р.
Каталогъ Музея Украинскихъ Древностей В. Тарновскаго.
Т. II-й: Гравюры, Шевченко, рукописи. Ц. 75 к.
Отзывъ о книгѣ А. Малинки: „Сборникъ матеріаловъ по малорусскому фольклору“, составленный по порученію Академіи Наукъ. Сиб. 1907. Ц. 50 к.
Пісня про Дорошенка й Сагайдачного. К. 1908. Ц. 30 к.
Етнографическіе матеріали (українські). Проза й пісні. 3 томи. Ц. 7 р.
Изъ усть народа. Малорускій фольклоръ. Ц. 1 р. 50 к.
Литература украинскаго фольклора. Ц. 1 р. 25 к.
На безпросвітномъ пути. Объ украинской школѣ. Ц. 25 к.
Якої нам треба школи. К. 1907. Ц. 4 к.
Народні вчителі і українська школа. Ц. 4 к.
Національна та інтернаціональна ідея. Статті власні і переклади з Бебеля та Пернерсторфера. 15 к.
Три питання нашого правопису. З додатком проф. А. е. Кримського. Ц. 15 к.
Словарь української мови. Зібр. ред. журн. „Кіевск. Старина“. Упорядк., з додатком власн. матер., В. Гринченко. 4 т. К. 1909. Ц. 8 р.
Українська Граматка до науки читання й писання. 3 мал. з статтею до винтелів і з прописями. К. 1907. Ц. 15 к.
Як жив український народ. (Коротка історія України) Ц. 3 к.
Оповідання з української старовини 2-ге вид. Ц. 10 к.
Іван Виговський, його життя й діла. Ц. 15 к.
Братства і просвітня справа на Україні за польського панування до В. Хмельницького. К. 1908. Ц. 5 к.
Оповідання про Івана Котляревського. Ц. 3 к. і 5 к.
Оповідання про Євгена Гребінку. Ц. 3 к. і 5 к.
Оповідання про Квітку Основ'яненка. Ц. 3 к.
Про книги, як їх вигадано друкувати. 3 мал. Ц. 10 к.
Робінзон. Опов. Ц. 10 к.
Серед крижаного моря. Ц. 8 к.
Про пустині 3 мал. Ц. 8 к.
Про грім та блискавку. 3 мал. Ц. 4 к.
Фінляндія і Сахара: 3 мал. Ц. 5 к.
Хто робить, той і має. Про Дж. Гарфільда. Ц. 6 к.
Страшні забавки. (Про римський пирк.) Ц. 3 к.
Народні укр. казки. для дітей. 3 мал. 2-ге вид. Ц. 60 к.
Казки й оповідання. Ц. 15 к.
Брат і сестра. Кривенька уточка. Нар. казки Ц. 10 к.
Довгоязика Хвеська. Ц. 10 к.
Царівна жаба. Казка. Ц. 10 к.
Мудра дівчина. Казка. Ц. 5 к.
Бідний вовк. Казка. Ц. 5 к.
Дівка-чорнобривка. Казка. Ц. 5 к.

Библиотека
РОС. АКАДЕМИИ НАУК
Славянское Отделение

- Веселий Оповідач К. 1910. Ц. 20 к.
 Думи Кобзарські. Ц. 5 к. і 15 к.
 Івась Удовиченко. Народня дума. Ц. 5 к.
 Колоски. Збірник казок та оповіданнів. Ц. 12 к
 Ровче лихо. Опов. Ц. 5 к. Перер.
 Хлопець та море. Опов. Ц. 3 к. Перер.
 Шасливою стежкою. Опов. Ц. 3 к. Перер.
 У неволі. Опов. Ц. 5 к. Перер
 Верба і зірка. Опов. Перер. Ц. 5 к.
 Топеліус З. Казки З мал. Пер. Б. Грінченко. 8 к.
 „ Пустун-Розбишаченко. Пер. Б. Грінченко. 2 к.

- Степові квітки. Збірка поезій. Ц. 40 к.
 Хвиля за хвилею. Альманах. Ц. 1 р.
 Досвітні сні. Збірка поезії й прози до читання й декла-
 мації. Упорядк. Б. Грінченко. Вид. 2-ге. Ц. 1 р 25 к.
 Проліски. Збірка віршів. Ц. 10 к.
 Криничка. Оповідання та вірші всяк. авт. Ц. 7 к.

Переклади.

- Гауптман Г. Візник Геншель. Др. 5 дій. Ц. 30 к. Дозв. до
 вист. 20 марта 1903, № 3117 (Прав. Вѣстн. 8 апр.
 1908, № 80).
 Костомаров. Чернігівка. Ц. 40 к.
 Мірбо О. У золотих кайданах. Ком. 3 д. Ц. 35 к. Дозв. до
 вист. 7 янв. 1908. № 1864.
 Сарду В. Рідний Край. Др. на 5 дій. Ц. 35 к. Дозв до
 вист. 20 марта 1909, № 3181.
 Шіллер Ф. Вільгельм Телль. Др. 5 дій. Ц. 30 к. Дозв. до
 вист. 18 ноября 1908, № 11048.
 Шіллер. Марія Стюарт. Др. 5 дій. Львів.
 Шніцлер А. Забавки. Др. 3 дії. Ц. 30 к. Дозв. до вист.
 28 іюля 1908, № 7014.

Бібліотека „Молодість“.

Редакція В. Грінченка.

- Том. I. Андерсен Г. Казки. Пер. М. Загірня. Ц. 65 к.
 „ II. Українські народні казки для дітей. З мал. Ц. 65 к.
 „ III. Твен. М. Пригоди Т. Сойера. Пер. М. Загірня. Ц. 80 к.
 „ IV. „ Пригоди Гека Фінна. Пер. Н. Грінченко. Ц. 1 р.
 „ V. Амічле С. Серце. Пер. В. та М. Грінченки. (Дру-
 кується).

Книжки Н. Грінченко.

Ідея федералізму у декабристів. К. 1906. Ц. 10 к.

Для дітей:

Добрий звір. Сірко. Вірний кінь. Оповід. (Переробки й переклади). Черн. 1898. Ціна 5 к.

Буря на морі. (Переклади й переробки оповіданнів). Київ, 1903. Ціна 7 коп.

Між хмарами сонечко. (Переклади й переробки оповіданнів). Київ, 1904. Ціна 10 коп.

Твен М. Пригоди Геґа Фінна. Переклад. (Бібліотека „Молодість“. т. IV). Київ, 1908. Ц. 1 р.

Переклади:

Франс А. Дочка Ліліт. Оповідання. К. 1908. Ц. 10 к.

Шрейнер О. Мрії та сни. Київ, 1908. Ціна 30 к.

Ібсен Г. Гедда Таблер. Др. на 4 д. К. 1908. Ц. 30 к.

Ібсен Г. Жінка з моря. Др. на 5 дій. К. 1908. Ц. 30 к.

Зудерман Г. Огні Іванової ночі. Драма на 4 дії. Київ, 1908. Ц. 30 коп.

Брандес Г. Анатоль Франс. Критичний нарис Ц. 20 к.

Ібсен Г. Росмерсгольм. Драма на 4 дії. Переклад Н. Грінченко та М. Загірньої. К. 1908. Ц. 30 к.

Книжки пам'яті Насті Грінченко.

№ 2. **Загірня М.** Страшний ворог. (Про горілку). 3-ге вид. К. 1911. Ц. 5 к.

№ 3. **Грінченко В.** Оповідання з української старовини. 2-ге вид. К. 1911. Ц. 10 к.

Ціна 10 коп.

ИИБУ

НІБУ

ИИБУ

